ION COTEANU

ORIGINILE LIMBII ROMÂNE

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ENCICLOPEDICĂ

ORIGINILE LIMBII ROMÂNE

ION COTEANU

ORIGINILE LIMBII ROMÂNE

EDITURA ŞTIINŢIFICĂ ŞI ENCICLOPEDICĂ
Bucureşti, 1981

Coperta: Gheorghe MOTORA

SUMAR

CUVÎNT ÎNAINTE

Interesul pentru originile și, mai ales, pentru etapa cea mai veche a dezvoltării limbii române este demult cunoscut. Dar din cauză că texte scrise în românește apar tîrziu, s-au făcut în trecut și se mai fac și în zilele noastre în legătură cu această problemă afirmații care ating în ultimă instanță istoria, nu limba românilor. Indiferent de intenții, fără o bază științifică solidă problema nu se va soluționa. Pentru limbă, o asemenea bază există în lingvistica modernă, care, după lungi și minuțioase cercetări, după lungi și laborioase analize și confruntări, a reușit să formuleze o serie de reguli ale sistemelor limbii, ale contactului dintre ele, și ale consecințelor acestor contacte etc. Ea are astăzi mijloace suficiente să răspundă la întrebarea dacă o formă gramaticală este mai veche decît alta, dacă un sunet s-a schimbat înainte de altul, dacă sensurile cuvintelor și formelor se înlănțuie sau nu în timp etc. și nu mai îngăduie să se compare stadii despărțite de mii de ani, trecîndu-se peste fazele intermediare de evoluție. Ea nu alătură, la întîmplare, fără spirit critic, de exemplu, indoeuropeana, protoindoeuropeana sau ceva similar cu un grai actual, considerînd asemenea exerciții simple fantezii de diletant.

Rîndurile următoare se adresează cititorilor cultivați care nu sînt însă lingviști. Pentru acești cititori am hotărît să evităm cît a fost posibil utilizarea tehnicilor de strictă specialitate, reducînd în această lucrare terminologia numai la ceea ce ni s-a părut necesar. Vrînd să punem în lumină marile procese desfășurate din momentul în care le putem controla pînă cînd începe româna veche, am lăsat la o parte lungile și complicatele referințe bibliografice și chiar trimiterile de la o formă la alta, de la un autor la altul etc.

Am pus firește la contribuție, pe lîngă multa-puțina noastră pricepere, cărțile și studiile cele mai potrivite și am arătat ori de cîte ori a fost cazul ce le datorăm.

Celor ce doresc să cunoască temeiurile noastre, să le controleze sau să le dezvolte, le-am oferit la sfîrșit o scurtă bibliografie, ușor de îmbogățit de ei înșiși prin consultarea operelor citate.

Autorul

DOUĂ LUMI ÎN CONFLICT

Spre a înțelege ce este și cum a evoluat limba română în cele mai vechi timpuri ale existenței ei, trebuie mai întîi să vedem *cum* și *de ce* o populație atît de importantă și de numeroasă ca dacii ajunge, cu trecerea vremii, să vorbească românește.

Dacii, împreună cu frații lor geții din Dacia, erau de neam trac. Locuiau, cum se știe, pe un teritoriu ceva mai întins decît România de astăzi. Ca cele mai multe seminții din antichitate, erau împărțiți în triburi autonome. La început, viața lor se desfășura după regulile tribale, cu șefi care-și spuneau „regi", ca și șefii de trib ai altor neamuri, măcar că adesea nu-și exercitau autoritatea decît pe porțiuni mai mult ori mai puțin întinse din teritoriul comun, reciproc recunoscute și în genere respectate. Referindu-se la întregul neam al tracilor, Herodot spunea că „dacă ar fi sub domnia unei singure căpetenii, ar fi de neînvins și mai puternici decît oricare alt popor ...; ceea ce însă la ei este foarte greu, ba chiar imposibil de realizat, iar din această cauză sînt slabi".

Triburile dacilor aveau mitologie și deprinderi foarte asemănătoare. Lucrau pămîntul, cultivau vița de vie, cunoșteau olăritul, prelucrau metalele, țeseau inul și cînepa, se ocupau cu creșterea animalelor, construiau case de lemn și lut sau de piatră fără mortar și fortărețe cu pereți dubli avînd spațiul dintre ei umplut cu pămînt.

Aveau diverse relații cu grecii stabiliți din secolele VII—VI î.e.n. în cetățile de pe țărmul Mării Negre, făcînd în mod curent comerț cu ei ca și cu ceilalți traci din dreapta Dunării și cu alte neamuri din Peninsula Balcanică, plătind probabil în aur, folosind monedele în curs în această parte a

lumii sau, uneori, bătîndu-le ei înșiși după tiparele grecești și romane.

Cînd în anul 514 î.e.n., Herodot vorbește despre traci în *Istoria* lui, dacii aveau, pare-se, nivelul de trai al unei societăți aflate pe treapta finală a comunei primitive. Mult mai tîrziu, în perioada conflictelor cu romanii, sînt semnalați în lumea dacă și sclavi, dar modul de producție nu era în nici un caz cel sclavagist.

Față de celelalte populații din jur, dacii apar ca sedentari cu vechi tradiții de cultură orală. Evoluția lor politică este puternic influențată de adversitățile cu Imperiul roman.

În prima jumătate a secolului I î.e.n., se ivise însă în părțile de nord-vest ale teritoriului dac încă o mare primejdie. Triburile boilor și tauriscilor (numiți de greci *teurisci*), dar mai ales boii, plecați din Munții Boemiei, atacînd necontenit regiunea dintre Dunărea panonică și Tisa, reușiseră să ocupe bună parte din pămînturile dacilor.

Primul stat dac, organizat în secolul I î.e.n. sub conducerea lui Burebista, este și o consecință a acestei situații. El presupune că mulți conducători locali renunță atunci la unele din prerogativele lor și se asociază într-un front comun. Victorios în războiul de recuperare a regiunilor ocupate de boi și de taurisci, pe care îi învinsese, pe boi gonindu-i pînă dincolo de neamul germanic al suebilor, statul dac se afirmă în secolul I î.e.n. ca una din puterile lumii antice. Cînd, tot sub conducerea lui Burebista, sînt cucerite cetățile grecești de la Marea Neagră și malul drept al Dunării pînă la Munții Haemus (Balcani), dacii încep să îngrijoreze pe romani. Ajuns dictator la Roma împotriva lui Pompei — pe care îl susținuse Burebista — Caesar își și exprimase intenția de a-i ataca și a-i supune.

Constatînd că Burebista „în cîțiva ani a întemeiat o mare stăpînire și a supus geților aproape pe toți vecinii", Strabo atrăgea atenția asupra faptului că regele dacilor „era de mare primejdie și pentru romani, pentru că trecea Dunărea fără să-i pese de nimeni și prăda Tracia pînă în Macedonia și în Iliria, iar pe celții cei ce se amestecaseră cu tracii și cu ilirii i-a pustiit cu totul și pe boii care ascultau de regele Critasiros precum și pe teurisci i-a șters de pe fața pămîntului".

Caesar este asasinat în 44 î.e.n. În același an, Burebista cade și el victimă unei conjurații. Între el și conducătorii triburilor dace apăruseră fără îndoială divergențe

politice. După dispariția lui, primul stat centralizat dac se destramă. Cu toate acestea, vechea unire rămăsese în mintea multora ca un mijloc eficace de luptă, și, cînd amenințarea romană crește din nou în secolul I e.n., triburile recurg iarăși la o conducere unică, aceea a lui Decebal, formînd al doilea stat dac.

Dar de la Burebista pînă la Decebal, romanii avansaseră într-un ritm accelerat în Peninsula Balcanică. La Iliria se adăugase în anul 9 î.e.n. Panonia (pe cursul mijlociu al Dunării), iar între anii 27 î.e.n. și 46 e.n., ambele Moesii pînă la gurile Dunării.

Pentru ceea ce urmărim aici, este foarte important să reținem deocamdată că trecerea dacilor de la triburi separate la stat centralizat — de la acesta la triburi separate, apoi iarăși la stat centralizat, nu este o pendulare capricioasă, ci un proces a cărui direcție constituia evoluția către organizare unitară, semn al unei maturizări politice, grăbită fără îndoială și de presiunea Imperiului roman. Unirea se dovedea și acum necesară pentru securitatea tuturor dacilor. Să notăm că nici primul, nici al doilea stat dac nu au rezultat din lungi și grele lupte între triburi, ceea ce demonstrează că etapa traiului lor izolat fusese depășită.

Cu apariția celor două state dace la un interval atît de scurt devenise evident că daco-geții atinseseră nivelul politic la care s-ar fi putut întîmpla ceea ce Herodot spusese cu 500 de ani înainte — și romanii înțelegeau prea bine ce atracție ar fi însemnat pentru alți traci prezența în stînga Dunării a unui stat puternic format din ramura cea mai întreprinzătoare a seminției lor.

Privind așadar lucrurile dincolo de amănunte, în conexiunile lor generale, se constată că împrejurările i m p u n e a u unirea. Însuși faptul că, după înfrîngere, în anul 106 e.n., conducătorii dacilor își pun capăt vieții la Sarmizegetusa, fiind probabil legați de un jurămînt sacru, este o probă concludentă a convingerii lor că numai împreună pot acționa. Gestul lor a fost însă pentru daci în genere o pierdere enormă, căci, fără conducere, fostele triburi nu-și mai pot apăra teritoriile și devin o pradă ușoară a experimentatei armate și administrații romane care nu mai sînt nevoite să procedeze aici ca în Galia sau în alte părți ațîțînd rivalitățile locale spre a anihila pe rînd forțele în luptă. Un timp chiar și dacii rămași în afara granițelor romane, așa-numiții daci liberi, sînt nevoiți să stea în expectativă căci trebuiau

să-și aleagă șefi noi și să se reorganizeze. Cuceritorii s-au grăbit la rîndul lor să culeagă repede roadele unei victorii, cu atît mai răsunătoare, cu cît rezistența împotriva lor era în derută.

Cum s-au desfășurat apoi evenimentele se știe. În Dacia a fost introdus regimul militar, administrativ și economic roman întemeiat pe sclavagism. Resursele teritoriului încorporat în Imperiu ca provincie romană sînt exploatate intens. Se introduce tehnica romană de producție, una din cele mai perfecționate la vremea ei. Forțele productive cresc și se mărește cantitatea de bunuri. Întregul complex economic, între care nu de mică importanță este și utilizarea unei monede stabile, determină transformări adînci ale nivelului de trai aducînd după ele, cum era și de așteptat, schimbarea treptată a mentalității sociale.

Veteranii din legiuni și din trupele auxiliare se instalează cu drept de cetățeni romani în Dacia. Coloniști atrași de bogățiile țării vin din tot Imperiul. Se întemeiază familii noi, ca urmare a faptului că legea permite acum fostului militar să se însoare cu femeia cu care fusese înainte în *concubinum* (sau cu alta). În jurul castrelor se stabilesc așezări, se înființează ferme *(villae)*, se construiesc drumuri, amfiteatre, băi și alte edificii publice etc. Diverse credințe religioase, unele noi, cum era creștinismul, se răspîndesc printre daci. Administrația romană este puțin sensibilă la acest capitol. În afară de recunoașterea calității de zeu a împăratului ca act de fidelitate față de Imperiu, fiecare are dreptul să se închine cui dorește. Numai creștinilor li se interzice practicarea liberă a cultului, pentru că, urmînd îndemnul lui Cristos „Să dăm cezarului ce este al cezarului și lui Dumnezeu ce este al lui Dumnezeu", ei nu recunosc pe împăratul roman ca zeu, dar, foarte probabil, că, la fel ca și în alte părți ale Imperiului, creștinii practicau cultul în ascuns, cu atît mai ușor, cu cît se aflau într-o provincie periferică.

Din diplomele militare — un fel de livret de lăsare la vatră alcătuit din două plăcuțe de bronz legate cu sîrmă — și dintr-o serie de inscripții, rezultă că numai în *Dacia Porolissensis*, regiunea administrativă de nord a Daciei, s-au aflat între anul 124 e.n. pînă după anul 167 e.n. cam 11 000 de soldați romani din 3 *alae* și 12 cohorte. Cum dintre acestea din urmă unele sînt menționate și în anul 110 e.n., se vede că Dacia fusese întărită din punct de vedere militar

pentru orice eventualitate. Dealtfel, evenimentele din anul 117 e.n., cînd trupele romane au avut de făcut față unui dublu și foarte puternic atac declanșat în nord-vest de dacii rămași în afara provinciei, aliați cu sarmații iazigi, iar în răsărit de aceiași daci împreună cu roxolanii, demonstrează că era nevoie de trupe numeroase și experimentate. Dacă atacul va fi fost sprijinit și dinăuntrul Daciei romane, cum presupune I. I. Russu, atunci rezultă și mai clar că în 10 ani armata romană se împlîntase bine în Dacia cucerită, de vreme ce respinge — deși nu fără serioase eforturi — un veritabil asalt conjugat.

În sfîrșit, pentru a avea imaginea intensității cu care romanii s-au ocupat de noua lor provincie din stînga Dunării, merită să reproducem și observația lui H. Mihăescu despre cantitatea de inscripții descoperite aici pînă în anul 1978. În număr de 2 628, ele provin din 264 de localități, față de 1 688 de inscripții din Moesia Inferior, vecina de sud a Daciei, și 1 449 de inscripții din 197 de localități din Moesia Superior, vecina de sud-vest a Daciei, cu toate că ambele Moesii se aflau de mai multă vreme în Imperiul roman. Deși au numai valoare orientativă, căci întîmplarea joacă un mare rol în descoperirea de inscripții, aceste cifre spun totuși ceva despre prezența și interesul romanilor pentru Dacia. Mai rămîne, în sfîrșit, ca istoricii să stabilească în ce măsură unii daci liberi nu au fost colonizați în interiorul Daciei romane, cum presupune H. Daicoviciu în cartea lui *Dacii*, unde amintește de intenția guvernatorului Sabinus din timpul lui Commodus (180 — 192 e.n.) de a da pămînt în Dacia la 12 000 de daci mărginași.

În a doua parte a secolului al III-lea e.n., Imperiul roman traversează o criză politică foarte serioasă. Armatele lui se ciocnesc cu barbarii de diferite neamuri de la Marea Mînecii și Rin pînă pe cursul inferior al Dunării. Aici, din partea goților, se exercita poate cea mai puternică presiune într-o vreme tulbure de lupte interne pentru cucerirea puterii imperiale. Situația se agravează în 251 e.n., cînd, la Abrittus, armatele romanilor, deși conduse de împărat, sînt înfrînte de goți, iar Decius însuși, împăratul, este ucis în luptă.

Pentru populația dacă din Dacia romană era un excelent prilej de a se răscula, în cazul cînd ar fi dorit să acționeze cum se presupunea că o făcuse în 117 e.n., cînd se declanșase atacul unor triburi sarmate împreună cu dacii liberi, dar acest lucru nu se întîmplă. Este primul semn

că asperitățile inițiale ale conviețuirii nu mai existau și că populația de aici își schimbase mentalitatea. Foștii coloniști, veterani sau din alte categorii sociale, nu mai erau acum daci, iliri, dalmați, celți, frigieni sau de alte neamuri. Acum, după cîteva generații crescute în cultura romană și bucurîndu-se de avantajele civilizației romane, după ce construiseră ei înșiși atît, erau prea legați de munca lor pe pămîntul Daciei ca să nu privească atacurile goților cu aceeași îngrijorare ca și conducătorii lor locali, iar goții să le mai poată trezi resentimente din îndepărtata istorie a conflictului cu romanii.

Cum probe mai puternice de omogenizare spirituală a acestei populații cu greu s-ar găsi, se impune concluzia că în a doua parte a agitatului veac al III-lea e.n., în Dacia romană, avem de-a face cu o populație care nu mai prezintă caracteristicile vieții de trib, nici pe acelea ale reuniunii de triburi, pe care le depășise încă din al doilea stat dac. Faptul că era omogenă și solidară cu civilizația și cultura romană ni se pare că reiese și din afirmația făcută odinioară cu multă naivitate că, odată cu plecarea armatei și administrației după 271 e.n., lumea daco-romană ar fi lăsat totul la pămînt și s-ar fi dus în sudul Dunării. Dintr-o asemenea afirmație rezultă însă clar că și cei care au făcut-o au admis fără voia lor ideea că populația devenise perfect omogenă. Dacă și-a părăsit munca și avutul nu se mai discută, teza fiind demult compromisă.

Stadiul istoric al unei uniuni de triburi odată depășit, populația daco-romană își făurise un profil nou. Acest profil nu putea să fie decît acela al poporului român ca popor nou pe scena istoriei.

O comunitate umană ca să atingă stadiul de popor trebuie să aibă un singur mod de producție, un număr de tradiții fundamentale, o dezvoltare spirituală unitară și să manifeste în situațiile importante ale vieții sociale o voință comună.

Mulți au considerat că aceste condiții se realizează pentru poporul român ca și pentru popoarele din Occident de abia în secolul al IX-lea sau al X-lea. Baza unei asemenea păreri pare a fi de natură lingvistică, mai precis ea s-ar datora ideii unor învățați care s-au ocupat de limbile romanice susținînd că latina ar fi suferit începînd din secolul al VI-lea transformări atît de importante încît în secolul al VIII-lea sau al IX-lea ar fi și ajuns la limbile romanice

cunoscute astăzi, cînd s-ar plasa și momentul constituirii popoarelor romanice. Istoricul F. Lot a și intitulat un articol, publicat în „Archivum latinitatis medii aevi" din 1931, *În ce epocă a încetat latina de a mai fi vorbită?* Răspunsul său a fost: „În secolul al VIII-lea".

Înaintea oricărui argument teoretic, aducem mărturia cîtorva texte. Primul pe care-l luăm în discuție datează din anul 1011 și provine din Spania. El a fost reprodus de M. Menéndez Pidal în *Origines del español* și analizat de cunoscutul indoeuropenist A. Meillet în cartea lui despre istoria limbii latine. Textul arată astfel:

> *„Ego Gomez Diaz et uxor mea Ostrozia placuit nobis expontanias nostras voluntates ut conkabiavimus et vindimus nostra billa* (= villa). *Onia* (= omnia) *cum suas casas et suos omnes abitantes* (= habitantes) *in ea et terras et vineas et ortus* (= hortus) *et arbusta et totus pomiferos qui in ea sunt et molinos et pescarias* [1]...".

Cu drept cuvînt, Meillet afirmă că nu se poate spune dacă textul este latin sau romanic, dar că autorul lui, care a ținut să-l scrie în latinește, a introdus spaniola involuntar. Așadar, în secolul al XI-lea, într-o țară în care latina cultă era utilizată în biserică și în cancelarie, apare un amestec semnificativ între forma cultă a limbii latine și cea vorbită de autorul actului de mai sus, de vînzare a gospodăriei sale *(billa)*.

Lingvistica romanică s-a lovit și ea de această grea întrebare și, la sfîrșitul secolului trecut, a considerat că o rezolvă propunînd considerarea latinei tîrzii drept o limbă comună, numită, după termenul folosit la începutul evului mediu, *lingua romana* (cum s-ar spune astăzi în românește *limbă romanică*). S-a instituit și o dialectologie romanică, prin care se înțelegea studiul diversificării limbilor romanice și al dialectelor lor, ca și cum ar fi fost încă subordonate romanicii comune. Ulterior s-a renunțat la această idee, deși, după părerea noastră, o limbă romanică nediferențiată în așa măsură încît să putem spune că este italiană, spaniolă, franceză, sardă etc. trebuie să fi existat un timp. Ea nu era firește ca latina clasică, fiindcă o v o r b e a u demult

[1] Eu, Gomez Diaz, și soția mea, Ostrozia, singuri și nesiliți de nimeni, am hotărît prin voința noastră proprie să schimbăm și să vindem gospodăria noastră în întregime, cu toate lăcașurile și locuitorii din ea, cu pămînturile, cu viile, cu grădina, cu arboretul și cu toți pomii roditori care sînt în ea și cu morile și locurile de pescuit ...

neamuri diverse, fiecare pronunţînd-o în felul său, introducînd cuvinte legate de activitatea cotidiană, de obiceiurile şi tradiţiile locale, simplificînd fraza etc. Era o latină curentă, cu reguli mai simple şi mai puţin riguroase decît cele literare, dar încă din secolul al IV-lea, cînd se tradusese *Biblia* sub numele de *Vulgata*, s-a ţinut seama de ea în propaganda religioasă.

În Romania occidentală, adică în lumea romanizată din apus care îşi spunea astfel din secolul al IV-lea spre a se deosebi de „barbari", a apărut însă devreme un paralelism din ce în ce mai accentuat între latina vorbită liber, şi latina ca limbaj cult al clerului şi cancelariilor. Exemplul lui Gomez Diaz sau al scribului care i-a întocmit actul de vînzare reprodus în pagina anterioară, arată că între cele două forme existau adesea mari apropieri, în funcţie şi de cultura funcţionarului care întocmea un act. În *Jurămîntul de la Strasbourg*, care datează din secolul al IX-lea, redactat, fireşte, de cunoscători ai limbajului cult de atunci, deosebirile sînt mult mai mari decît ne-am putea închipui după actul de vînzare al lui Gomez Diaz, deşi *Jurămîntul* este cu două secole mai vechi.

Iată prima frază scrisă în latina de cancelarie şi începutul *Jurămîntului* lui Ludovic, reprodus în act în *lingua romana:*

Ergo XVI kalend /as/ marcii (= martis) Lodhuvicus et Karolus in civitate, qua olim Argentaria vocabatur, nunc autem Strazburg vulgo dicitur, convenerunt, et sacramenta, que subter notata sunt, Lodhuvicus romana, Karolus vero teudisca lingua juraverunt. /.../

Începutul jurămîntului lui Ludovic:

Pro deo amur et pro christian poblo et nostro commun salvament, d'ist di in avant, in quant deus savir et podir me dunat, si salvarai eo cist meon fradre Karlo et in ajuda et in cadhuna cosa [1] /.../

Lingua romana nu era aşadar decît forma populară tîrzie a latinei, după regiuni. Prin urmare, idiomul conti-

[1] Aşadar, în a XVI-a zi a calendelor lui martie, Ludovic şi Carol s-au întrunit în cetatea care se numea odinioară Argentaria, zisă acum popular Strazburg, şi au făcut jurămintele mai jos arătate, Ludovic în limba romană, iar Carol în limba germană....

Pentru dragostea faţă de Dumnezeu şi de poporul creştin şi pentru ajutorarea noastră comună jur că, din această zi înainte, cît Dumnezeu îmi va îngădui să ştiu şi să pot, voi sări în sprijinul fratelui meu aici de faţă, Carol, atît cu ajutor militar cît şi cu orice lucru ...

nuat astăzi de limbile romanice nu a încetat niciodată de a fi vorbit, ci s-a modificat în permanență. Acesta este în realitate răspunsul la întrebarea lui F. Lot. Numai latina cancelariilor a încetat de la o vreme de a mai fi utilizată, dar nu de ea ne ocupăm aici.

Toate limbile vii se caracterizează printr-o trăsătură de o covîrșitoare importanță, de care dacă nu se ține seamă, nu se mai înțelege nimic din procesul dezvoltării lor. Aceasta este continuitatea evoluției. Nici o limbă vorbită curent nu stă pe loc, ci se schimbă zi de zi, lună de lună, an de an. În cursul unei generații-două, modificările trec neobservate sau, dacă sînt observate, nu li se acordă importanță cîtă vreme nu împiedică pe oameni să se înțeleagă între ei. De aceea, în cercetările lingvistice apare următorul fals paradox: spunem, de exemplu, despre limba română din zilele noastre că este aceeași ca și acum o sută de ani, lucru lesne de înțeles și de acceptat; dar, pe de altă parte, spunem că limba română de acum o sută de ani este alta față de cea de astăzi. Spunem de asemenea, fără să avem îndoieli, că limba română de acum o sută de ani este aceeași ca limba română de acum două sute sau trei sute de ani, dar nu întru totul aceeași etc.

Cu ajutorul acestui raționament ajungem la concluzia că limba română din secolul al II-lea sau al III-lea *trebuie* să fie aceeași ca limba română de astăzi, și totuși alta, dacă bineînțeles în operația descrisă aici am respectat regulile științei limbii.

S-a demonstrat de zeci de ori pînă acum că, în esență, limba română este latina vorbită care a evoluat pe căi proprii, nu un amestec, nici o limbă mixtă.

Pe cînd evoluția oricărei limbi are caracteristicile arătate, evoluția socială se caracterizează prin acumulări care, atingînd un anumit nivel, provoacă explozii, revolte, răscoale, revoluții, reforme etc. Ele transformă adesea radical structurile societății, schimbă modul de viață, nivelul de trai, mentalitatea etc. Oamenii care participă la ele le acceptă sau le resping, iar pentru aceasta trebuie să lupte nu numai cu armele, ci și cu ideile, să propage prin cuvinte gîndurile lor despre o întîmplare sau alta, despre necesitatea unei schimbări sau a alteia, să convingă și să atragă. Limba folosită în acest scop nu răstoarnă tradiția, dar se apropie de felul simplu de a vorbi al celor atrași într-o mișcare populară. Așa au procedat, de exemplu, creștinii, contri-

buind la „democratizarea" latinei, începută încă dinainte, de cînd ea se răspîndise printre atîtea seminții cu graiuri diverse. Nici după adoptarea unor transformări sociale importante, limba nu se modifică radical, pentru că prin ea trebuie să se asigure reorganizarea, trecerea de la vechea stare de lucruri la una nouă.

Prin urmare, continuitatea de limbă este un factor foarte important. El nu este însă unicul factor care reflectă evoluția socială; și, uneori, comunități, distincte din multe puncte de vedere, pot vorbi aceeași limbă deși se află în mai multe state.

ADOPTAREA LIMBII LATINE DE SOCIETATEA DACO-ROMANĂ

De îndată ce romanii s-au instalat în Dacia, latina a devenit limba oficială a provinciei. Ea se folosea atunci din Spania și nordul Africii, în jumătatea de sud a Angliei, iar către răsărit, pînă în Asia Mică. Nu se semnalează la această dată particularități dialectale, deși este imposibil să nu fi existat, dar erau probabil mult prea mărunte ca să atragă atenția. În schimb, limba populară se dezvoltă liber și de aceea se deosebea de cea scrisă, iar, în zonele marginale ca Dacia, forma populară a latinei era fără îndoială preponderentă. Acestei forme, căreia i s-a spus latină *vulgară*, îi erau caracteristice o pronunțare mai puțin îngrijită, fraze simple și un vocabular diferit în unele privințe de cel al limbajului cult. Dar cine ajungea s-o stăpînească, stăpînea structura întregii limbi latine, iar celui care o învăța i se deschidea calea de a pătrunde într-unul din cele mai bogate tezaure de cunoștințe ale lumii vechi.

În secolul al II-lea al erei noastre, cînd au pătruns în Dacia, romanii aveau o bogată literatură artistică, juridică și științifică. În *Eneida* ei aveau o epopee națională aproape tot atît de valoroasă ca *Iliada* și *Odiseea*. În literatura juridică se specializează în așa măsură, încît dreptul roman a fost pînă în zilele noastre punct de referință sau punct de plecare pentru juriști. În medicina umană, în cea veterinară, în agricultură, în fizică, în astronomie, în arhitectură, în filozofie și în arta militară, în critica literară, în toate domeniile culturii antice ei își spuseseră cuvîntul,

de multe ori într-un chip original, dar mai ales învățînd de la greci, foarte adesea copiindu-i, cum făcuseră în special în poetică, retorică, filozofie etc. Latina era așadar purtătoarea întregii culturi a lumii europene din antichitate.

Din întîlnirea acesteia cu limba dacilor, a căror cultură era de tip oral, nu este greu să se vadă de ce parte se va pleca balanța. În genere, cînd două limbi se află în contact permanent, prin ele nu se confruntă numai două structuri lingvistice, ci și două culturi. Structurile lingvistice au importanță redusă, căci nu sînt unele superioare și altele inferioare, și nu din cauză că o limbă ar fi mai complicată sau mai simplă ajunge să fie părăsită de vorbitorii ei. Greaca, de exemplu, era mult mai complexă decît latina la data cuceririi Greciei de romani, dar fiind încărcată cu o înaltă cultură s-a menținut și a influențat ea pe cuceritori.

Redusă la datele ei esențiale, problema este cine de la cine învață, cît și cum învață. Să luăm în discuție bunăoară numai chestiunea scrisului și să reflectăm puțin la importanța răspîndirii lui printre cei obișnuiți cu transmiterea pe cale orală a legilor, poruncilor, cererilor etc. Scrierea, pe lîngă faptul că preciza lucrurile, avea și marele avantaj de a risipi sau măcar de a micșora simțitor neînțelegerile, neîncrederile ori îndoielile. Desigur, puțini știau să citească, nu numai dintre daci, ci și dintre romani, dar în împrejurările în care cunoașterea legii era hotărîtoare, se găsea în armata romană sau printre daci un știutor al ambelor limbi, ca să comunice și celorlalți ce hotărîre luase administrația și cum se cerea să fie îndeplinită.

La fel de importantă era și legătura pe care inscripția de pe morminte o stabilea în sufletul oamenilor cu morții lor care păreau că li se adresează din altă lume, păstrîndu-le amintirea; importante erau pentru oamenii simpli și tăblițele de plumb cu blesteme împotriva adversarilor, ca să nu mai vorbim de tăblițele cerate cu înregistrări de vînzări și cumpărări ori de diverse hotărîri privind viața publică dintr-un *vicus*, care interesau pe toți.

Mai mult ca sigur că dacii au devenit după un timp bilingvi, mai mult ca sigur că prima generație de după venirea romanilor începuse să se înțeleagă de bine de rău cu aceștia. Pe lîngă faptul că ar fi de neimaginat o conviețuire în alt mod, limba română face dovada prin cuvintele traco-dace pătrunse în latină.

Informațiile de care dispune știința limbii despre tracă, despre dacă și în general despre limbile și dialectele nelatine din zona mai mult ori mai puțin apropiată de malul drept al Dunării sînt sărace și nesigure. Este semnificativ din acest punct de vedere ce s-a întîmplat cu inscripția tracă de pe așa-numitul inel de aur descoperit în 1912 la Ezerovo (Bulgaria) într-un mormînt din secolul al V-lea î.e.n. Pe un disc rotitor în formă de monedă, care ține loc de piatră, sînt încrustate 8 rînduri continue cu 61 de litere grecești. S-au propus mai multe interpretări. D. Decev a dat cîteva între 1914 și 1952. În 1957, Vl. Gheorghiev a propus și el una. Deosebirile încep de la despărțirea în cuvinte a șirurilor de litere. Pentru D. Decev, textul, într-o interpretare, este următorul:

Rolisteneas Nerenea tiltean ēskō Arazea
dōmean Tilezypta miē erazēlta,

în timp ce pentru Vl. Gheorghiev el este:

Rolistene as Nerenea Tiltea nēskō arazea
dō mean tilezyptam, iē eraz ēlta.

După cum se vede, numai două cuvinte corespund (*Nerenea* și *arazea*). Nici traducerile nu seamănă. D. Decev spune că textul înseamnă: Eu sînt Rolisteneas, urmașă a lui Nereneas Tilezypta, din neamul Arazea, (pe mine) m-a dat pămîntului (= m-a îngropat)", pe cînd pentru Vl. Gheorghiev el are următorul înțeles: „Rolistene, eu, Nerea Tiltea, decedată după al meu drept răposat; eu care am îngrijit copiii".

Din nenorocire, nici alte inscripții nu au putut fi descifrate satisfăcător. De aceea, unul dintre cei mai lucizi cercetători ai problemei, I. I. Russu, făcînd un bilanț în *Limba traco-dacilor*, spune cu regret: „În această privință, cercetarea limbii trace se află într-o situație dintre cele mai dificile, de umilitoare inferioritate din cauză că lipsesc textele, oricît de scurte și de modeste ar fi. În afară de cîteva formule de amenințare și afurisenie ... nu s-a păstrat nici măcar o propoziție cît de simplă în limba traco-dacilor, care la fel ca majoritatea populațiilor antice n-au cunoscut și n-au întrebuințat scrierea înainte de începutul influenței grecești".

Nu avem deci pentru cunoașterea acestei limbi decît informații puține și sumare. Unele se află în operele istoricilor greci și latini, unde apar cînd și cînd scurte explicații despre cîte un nume propriu de persoană ori de localitate.

Altele rezultă din compararea inscripțiilor frigiene, scrise într-o limbă înrudită cu traca, altele, mai inconsistente decît s-a crezut o vreme, se găsesc în așa-numita listă de nume dace de plante inclusă în lucrarea de botanică a lui Dioscoride, dar într-o copie tîrzie.

La acestea ar trebui să se adauge mărturia albanezei, dar numai după elaborarea unei istorii amănunțite a acestei limbi. Numai după ce va fi limpezită situația cuvintelor latinești, numeroase și importante în albaneză, și se vor distinge bine elementele noi de cele vechi, se va putea obține și o imagine ceva mai exactă a ceea ce va fi fost limba traco-dacilor, dacă se va preciza și gradul de înrudire dintre tracă și ilră, căci albaneza ar putea foarte bine să provină din iliră.

Pînă la acest deziderat, știm însă în mod sigur că traco-daca era o limbă de tip *satem*, spre deosebire de greacă și latină, care erau de tip *centum*. Împărțirea limbilor din antichitate în *centum* și *satem*, numite astfel după felul în care redau numeralul 100 din indoeuropeană, se caracterizează prin aceea că unele au pe c (=k) în locul indoeurp. k, latin *centum* (citește: *kentum*), greaca veche: ἑ-κατόν, iar altele au pe *s*, de ex. vechea indiană *satem*. Tot astfel, unui vechi grec κάρα „cap" îi corespunde în armeană, care este limbă satem, *sar* „înălțime", unui latin *vicus* „sat" îi corespunde în albaneză — limbă satem — *vis* „loc", lat. *decem* (dekem) îi corespunde în greaca veche *deka*, iar în sanscrită — limbă satem —, *daçan* (dasan) etc. O serie de alte particularități și de evoluții deosebesc — uneori în mod foarte complicat — cele două tipuri de limbi. Dar dacă, în franceza de astăzi, 100 se spune *cent* (pronunță: *sã*) nu trebuie să credem că franceza este o limbă satem, nu numai fiindcă împărțirea amintită privește în special situația limbilor în antichitatea îndepărtată, ci și fiindcă pronunțarea cu *s* din franceză se explică prin evoluție internă în această limbă.

Pe lîngă traco-dacă, albaneză, armeană, veche indiană (hindusă), mai sînt satem ilira, limbile baltice și limbile slave, iar centum, în afară de latină și greacă, celta și limbile germanice.

Caracterul de limbă satem al traco-dacei rezultă din corespondențele stabilite între nume proprii ca: gr. Διογένης = trac. *Diuzenus*, gr. Φαῖδρος = trac. *Gaidres*, gr. Ἱππῖνος = trac. *Esbenus* etc., de unde reiese și înțelesul

unora, căci gr. γένης este legat de γένος „neam", gr. Φαῖδρος înseamnă „vesel", iar Ἵππος „cal".

Multe nume proprii trace aveau semnificații ca „fiu divin" *(Diuzenus)* etc., ca și numele la romani, căci *Quintus* însemna „al cincilea", *Sextus* „al șaselea" etc. După toate probabilitățile, în antroponime trace ca *Auloporis, Daleporis, Deospor, Deospuris, Eptaporis, Ketriporis, Mucaporis, Mucapor, Pieporus, Rhaskaporis, Ziper* etc., partea finală *-poris, -por, -per* înseamnă „fiu".

De asemenea, în nume proprii de locuri ca: *Acidava, Buridava, Capidava, Dokidava, Markodava, Pelendava, Sacidava, -dava* — care apare și ca *-deva* sau *-daba* ca *-daua* — trebuie să fi avut un înțeles legat de ideea de „așezare, habitat" ori ceva asemănător, cum rezultă din corespondentul trac *Pulpudeva* al grec. *Philippopolis;* (Pulpu-)deva = (Philippo-)polis.

Numele proprii trace, atît cele de persoane cît și cele de locuri, nu seamănă cu cele latinești. Structura lor presupune alt tip. Să se compare, de ex., *Caput Stenarum, Pons Aluti* — nume de castre romane pe Olt — sau *Castra Traiani, Civitas Eraviscorum* și altele. Se observă că elementul determinativ *(Aluti, Traiani, Eraviscorum)* se așază după cel pe care îl determină, pe cînd în numele traco-dace situația este inversă; la fel ca în greaca veche, ca în toponimele germanice: *Karlsbaad, Strasbourg, Edinbourgh* etc. și ca în cele slave cum sînt *Beograd, Novgorod* etc.

Cum aceste nume se dau după sintaxa obișnuită, se vede că în traco-dacă elementul determinativ avea din principiu primul loc din cuvintele compuse care erau, pare-se, frecvente, cum erau și în greacă, pe cînd în latină erau mult mai rare.

Datorită acestei deosebiri, în toponimia Daciei romane se păstrează puține toponime traco-dace compuse. Romanii dau alte nume locurilor, iar cînd romanizarea se desăvîrșește, populația procedează după moda latină. Numai toponimele simple, mai cu seamă ale numelor de ape, se mențin.

Evoluția modului de denumire a persoanelor în cursul romanizării a fost convingător schițată de I. I. Russu în *Elemente autohtone în limba română*. După autorul citat, se pot determina cinci etape. În prima, autohtonii au un singur nume: *Bato, Dasius, Decebalus, Sassa, Scorilo* etc.

sau cu indicarea filiației: *Bato Liccai*, „Bato al lui Lica", *Aulupor Aulusani* „Aulupor al lui Aulusanus" (din *Aulupor* se vede că numele nu se „traduc", căci *por* = „fiu"), *Diurpaneus Sterissae* (filius) etc.

În a doua etapă, băștinașul își ia (sau i se dă) un nume roman, ca un fel de poreclă indicată prin *qui et* (ori *sive* sau *vel*) „care se numește și": *Planius Baezi* qui et *Magister*, sau poartă un nume roman împreună cu cel patronimic autohton: *Caius Epicadi*, *Quintus Mucatralis*, cînd nu i se dă patronimului însuși înfățișare romană: Flavius *Epicadus*, Ulpius *Aulucentus*, Marcus *Valerius Dromochetes*.

În a treia etapă, la numele dat după sistemul roman se adaugă prin formula *qui et* și vechiul nume: *Marcus Baebius Celer* qui et *Bato Dasantis*, *A. Iulius Valens* qui et *Diza Serri* etc.

În a patra etapă, la numele roman se adaugă numai mențiunea *natione (nat.)* „de neam": *Publius Aelius Avitus* nat. *Thrax*, *Aurelius Iulianus* nat. *Dacus* etc.

În etapa a cincea, ultima, dispare și această mențiune.

Trecerea de la o etapă la alta nu s-a produs însă fără suprapuneri, iar tipul caracterizat prin indicarea numelui tatălui în genitiv după numele fiului *(Caius Epicadi)* a rezistat ca tip pînă în zilele noastre în modul de identificare populară a unei persoane. Astfel, un *Maximus Batonis*, un *Dasius Verzonis* care încheie la Cartum — undeva în Dacia — un act de vînzare-cumpărare datat din anul 139 și înscris pe o *tabula cerata* descoperită la Roșia Montană, sînt denumiți prin același sistem ca *Valerius Niconis*, *Offas Menofili*, *Iulium Iuli* care figurează mai tîrziu (167) pe altă *tabula cerata* din aceeași localitate în legătură cu încheierea activității unei asociații de ajutor de înmormîntare. Uneori, pentru precizare, după numele tatălui se adaugă *f(ilius)* ori *f(ilia)*, sau și altă indicație ca în cazul lui *Glavus Navati f(ilius) Sirm(io)* „Glavus al lui Navatus din Sirmium", dar chiar nume romane apar în formulă dacotracă în diplomele din Dacia, de ex. *P(ubli) Corneli Alexandri*, *C(ai) Iuli Parati*, *M(arci) Servili Gaetae* etc. La fel erau numite și femeile, de ex. soția lui *Glavus Navati* este *Iubena Bellagenti* (filiae).

Încă din 1923, V. Pârvan a remarcat că mersul romanizării reiese și din felul în care sînt numiți fiii și părinții: „Dacă dacii — spune el în *Începuturile vieții romane la gurile Dunării* — ne întîmpină chiar în Tropaeum, tocmai

în timpul acesta, al lui Marc Aureliu, și anume trecuți în parte la viața și limba romană, dar în parte tot mai păstrînd cîte ceva din obiceiurile lor și, printre altele, numele lor naționale. Așa, o piatră de mormînt din Tropaeum pomenește pe un *Daizus Comozoi* ucis de costoboci, va să zică prin anii 170 și următorii [...] și căruia fiii săi, *Iustus* și *Valens*, îi ridică monumentul de amintire vecinică; tatăl și bunicul au fost daci: *Daizus* și *Comozous* — fiii sînt romani". El amintește în același loc de familia lui *Crescens Rigozi*, de *Cornelius Vitalis* și de alți daci ca *Antonius Zineusis*, *Castus Mucapori*, *Apollonius Dadae*, *Skirtos Dakesis*.

Între acest procedeu de identificare a persoanelor și cel românesc popular: *Ion al lui Gheorghe*, *Maria a lu(i) Ion*, ca și cel aromânesc cu *Al Toșe*, *Ali Ievă* etc. ni se pare că nu există întrerupere. Ca și în perioada daco-romană — cînd dacii aveau sau numai numele lor individual, sau numele individual urmat de cel al tatălui în genitiv —, tot astfel vreme îndelungată (de fapt pînă la intervenția tîrzie a administrației în secolul al XIX-lea), foarte mulți români, oameni simpli, se chemau în comunitatea lor sătească *Alexandru*, *Constantin*, *Dumitru*, *Radu*, *Vasile* etc. și numai cînd era nevoie să se știe c a r e *Alexandru*, c a r e *Constantin* etc. se adăuga, dacă omul nu avea vreo poreclă: „a lui cutare" (numele tatălui și, în situații speciale, al mamei).

Numele daco-romanilor s-au schimbat în perioada creștină, cele „păgîne" fiind înlocuite, dar sistemul a rămas același, și după cum un *Valerius* era al lui *Nicon* (Valerius Niconis), tot astfel un *Vasile* putea să fie mai tîrziu *al lui Dumitru*.

Acest sistem nu se întîlnește la celelalte popoare romanice, unde nu se dă automat numele tatălui în genitiv după numele individual pentru identificarea unei persoane. El nu apare nici la popoarele slave, unde specificarea, cînd este necesară, este însoțită de cuvîntul care înseamnă fiu *(sîn)*. Numai în greacă există ceva similar, dar nu pare posibil ca greaca să fi determinat în toate regiunile românești o asemenea situație. Mult mai probabil este că formulele de tipul *Vasile al lui* cutare (numele tatălui sau al mamei) s-au ivit după modelul daco-roman *Dasius Verzonis* sau *Iulius Iuli*. El este atît de înrădăcinat în viața satului pînă astăzi, încît și atunci cînd persoana are o poreclă, dar se simte nevoia unei precizări suplimentare, tot la numele

tatălui (sau al mamei) în genitiv se recurge: *Ion Surdu al lui cutare, Petre Becheru al lui cutare* etc.

Avem deci suficiente motive de a crede că acest sistem firește nu și numele ca atare, reproduce și continuă modelul amintit.

Dacă numele de persoană daco-trace nu s-au păstrat, ceea ce este ușor de înțeles, s-au păstrat în schimb cîteva nume de localități. Pentru multe din ele originea dacotracă nu se poate contesta, cu toate că înfățișarea lor din antichitate nu corespunde întru totul celei la care ne-am fi așteptat. În cazul numelor de ape lucrurile se simplifică într-un fel pentru că identificarea apelor este aproape sigură. Dificultatea care dă și astăzi de furcă specialiștilor vine din faptul că evoluția sunet cu sunet a acestor nume nu se explică suficient de bine. Am putea lua ca exemplu numele Argeșului și al Oltului.

Cel dintîi este cunoscut din Herodot și Ptolomeu în forma grecească Ὀρδησσός și din Plinius ca *Ordessos*. Accentul în greacă este pe ultima silabă; în forma latinească, el cădea pe *e*, ca în toate cuvintele cu această structură. Complicația o creează însă *o* inițial, căci nu știm ce îi corespunde în daco-tracă. Firește, e posibil să fi fost un *a*, dar o dovadă concludentă și indiscutabilă nu avem. Nu ne putem întemeia pe faptul că în lat. *Samos*, continuat astăzi de *Someș*, se întîlnește trecerea inversă (a lui *a* la *o*) și nici că *Mureș* apare la Herodot ca Μάρις, iar la Const. Porfirogenetul ca Μορήσης, pentru că în cazul acesta din urmă schimbarea s-ar putea datora lui *m*.

Pe scurt, așadar, să fi auzit grecii (căci Plinius l-a luat probabil din greacă) un *o* în loc de *a* la începutul cuvîntului din care provine numele *Argeșului?* În teorie, se prea poate. Dar atunci, acest *a* trebuia să fi fost pronunțat nu ca vocala latinească *a*, ci între *a* și *o*, adică un *a* posterior. Nu trebuie să uităm nici că atestarea din Herodot este din secolul V î.e.n., iar cercetătorul are obligația de a stabili forma lui *Ordessos* în secolul al II-lea al erei noastre. El trebuie deci să suplinească prin ceva o lipsă de informație de 700 de ani, timp în care daco-traca nu a stat nici ea pe loc.

Tot atît de complicată este și explicarea părții mijlocii a lui *Or*-de-*ssos*, chiar dacă se cunoaște o formă veche românească *Arghiș*, cu *g*(h) ceva mai apropiat de *d*(e). Numai că se poate foarte bine ca în traco-dacă să fi fost alt sunet, pe care neavîndu-l în limba lor, grecii să-l fi reprodus apro-

ximativ, căci este greu de crezut că Herodot va fi auzit numele *Ordessos* de la un localnic și mai ales că s-ar fi străduit să-l noteze exact.

Cu numele proprii se întîmplă adesea surprize cînd vorbitorii le reproduc în limba lor. Cel mai elocvent exemplu este chiar *București*. *Astăzi* el apare ca *Bucarest* (în franceză), *Bucharest* (în germană) etc. Să ne închipuim că am dispune numai de aceste forme și n-am ști nimic altceva. Ar fi probabil peste puterile oricărui specialist să explice cum se face că lui *u* din a doua silabă a lui *București* îi corespunde un *a* în franceză. Exemple de felul acesta se pot firește înmulți. Aceeași problemă a lui *a* inițial o pune și numele *Oltului*, Ἀλοῦτας la Ptolomeu, *Alutas* la Jordannes. Pentru *Olt* mai sînt cunoscute și formele *Alutus*, *Alutum*, dar nu ajută prea mult nici ele, fiindcă au accentul pe primul *u*, și tocmai acesta în mod surprinzător a dispărut din cuvînt.

Lucrurile stau ceva mai bine cu numele rîului *Cerna* care apare cînd sub forma *Dierna*, cînd sub formele *Tierna*, *Zerna*, *Tsiernensis*. Notarea cu *ts*: *Tsiernensis* ca și cea cu *ti* și cu *di* arată că sunetul inițial din numele *Cernei* era greu de reprodus cu alfabetul latin, probabil pentru că era un fel de *c(e)* asemănător cu cel pe care-l avem astăzi în română și italiană, iar în latina din secolele II—III nu exista încă. Posibilitatea ca numele *Cerna* să fie de origine slavă nu este exclusă în principiu, dar, de vreme ce formele din latină enumerate mai sus denumeau rîul cunoscut astăzi, este mai plauzibil să credem că *Cerna* s-a continuat pînă astăzi. Asemănările sînt prea izbitoare pentru ca formele autohtone reproduse, cum am văzut mai sus în scrierea latinească, să se fi pierdut și după aceea rîul să fi fost denumit iarăși aproape întocmai.

Pentru unele din numele de rîuri traco-dace s-a presupus un intermediar slav, crezîndu-se că românii le-ar fi luat de la slavi. Și această ipoteză este posibilă, dar nici ea nu este dovedită, și chiar dacă ar fi, nu ar constitui decît proba că slavii au aflat numele rîurilor în discuție de la populația care le cunoșteau, căci oricît ar fi de întunecată etimologia, ea nu este într-atîta încît să admită că slavii au nimerit numele Oltului, al Mureșului, al Crișului, Someșului etc. ca grecii, romanii și daco-romanii. Pe de altă parte, slavii înșiși nu le-ar fi putut cunoaște decît cel mai devreme în secolul al VI-lea sau al VII-lea, și bineînțeles de la cei care le foloseau, de la riverani.

Se admite în genere că sînt autohtone, cu dificultățile de explicare amintite, numele rîurilor: *Ampoi, Cerna, Criș Motru, Mureș, Olt, Prut, Siret, Someș, Timiș, Tisa.*

Cuvintele introduse de traco-daci în vorbirea lor latinească și păstrate apoi, ca și cele pierdute sau încă nedescoperite, au dat vorbirii daco-romanilor o anumită coloratură locală. Cît va fi fost de puternică, nu se știe, fiindcă în inscripții nu avea cum să apară, dar identificarea lor prin compararea fondului vechi nelatinesc al limbii române cu lexicul — bineînțeles tot nelatinesc — al limbii albaneze, este instructivă. După o perioadă de acceptare nu cu destul spirit critic a ideii că fondul lexical din limba română asemănător cu cel albanez s-ar datora influenței albaneze, s-a constatat că această teză nu este susținută de alte mărturii din afara limbii, din care să reiasă că în trecutul îndepărtat cultura și civilizația albaneză au influențat pe daco-romani. Mai degrabă s-ar fi putut întîmpla invers. Oricum, în momentul de față, considerarea elementelor lexicale comune ale limbii române cu albaneza ca rezultat al dezvoltării vocabularului de aceeași origine în ambele limbi potrivit cu evoluția specifică fiecăreia, a cîștigat sufragiile celor mai mulți cercetători, fiind mult mai plauzibilă.

Din punctul de vedere al metodei, problema se pune așadar în felul următor: dacă pe baza elementelor amintite sau a altora similare, de exemplu a cuvintelor cu presupusă origine tracă din limba română, dorim să reconstituim traco-daca, atunci perspectiva trebuie să fie aceea a indoeuropenistului care ne îndepărtează de limba română; dacă ne interesează cum s-au adaptat cuvintele traco-dace în vorbirea daco-romanilor, perspectiva este aceea a romanistului, care ne apropie de limba română. Cele două orientări au ca punct comun numai determinarea originii și a sensului termenilor luați în discuție. După aceea căile și rezultatele diferă, pentru că indoeuropenistul ajunge la reconstruirea limbii traco-dace — cum a procedat I. I. Russu în capitolul V din *Limba traco-dacilor*, unde a propus 191 de rădăcini indoeuropene ale cuvintelor trace și un glosar general al sensurilor lor, pe cînd romanistul stabilește ce s-a întîmplat din momentul apariției bilingvismului daco-roman mai departe, dacă aceste rădăcini sau altele au fost angajate în bilingvismul în discuție. Cele aproximativ 70 de cuvinte nelatine pe care româna le are în comun cu albaneza și cele peste 100 nelatine care nu apar în albaneză, dar ar avea șanse, după

același autor, să fie preromane, s-au supus în mod necesar evoluției limbii daco-romanilor, suferind și ele transformări. Nu ne putem imagina că, pe cînd materialul latinesc evolua, cel traco-dac „înghețase", nemaiparticipînd la evoluțiile fonetice, morfologice sau semantice.

Cît privește numărul cuvintelor preromane care nu sînt comune cu albaneza, el poate să fie mai mare sau mai mic, oscilînd în funcție de modul mai mult ori mai puțin convingător al stabilirii originii lor. O discuție în privința aceasta nu este posibilă aici; ea ar transforma expunerea noastră într-un volum cu multe sute de pagini. Dar nici nu este atît de semnificativă pe cît se crede, dacă am admis premisa că dacii au învățat limba romanilor, și nu invers, premisă întemeiată pe studiul caracteristicilor limbii române.

Am văzut mai înainte că, în ciuda unei informații infinit mai bogate, este foarte greu să stabilim cu exactitate absolută cum vorbeau oamenii simpli limba latină, dar avem texte latinești și posibilitatea de a compara forma cultă și cea populară în așa fel încît știm nu numai cum se pronunța în anumite momente de dezvoltare, ci și foarte mult din gramatica și semantica ei.

CUM ARĂTA LIMBA ROMÂNĂ CĂTRE SFÎRȘITUL SECOLULUI AL III-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL IV-LEA

Deși s-a scris mult despre latina așa-numită „vulgară", forma vorbită a latinei, nu avem totuși lucrări din care să se vadă destul de limpede cum arăta ea în cele mai mici detalii.

Astfel, în *Appendix ad Probi Artem Minorem (Appendix Probi)*, o listă de greșeli de prin secolul al III-lea e.n., se recomandă între altele să se spună *socrus* „soacră", nu *socra*, semn că vorbitorii de rînd inventaseră pe *socra* pe care-l și scriau pe pietrele de mormînt, încă din secolul al II-lea e.n., pentru a pune de acord forma cu înțelesul de feminin al cuvîntului.

Socra merge mînă în mînă cu *mamma* și *tatta*, ambele bine cunoscute din limbajul copiilor, și toate trei cu *marita* „femeie măritată", cu *cognata* „cumnată", cu *nepota* „nepoată", cu *nura* „noră" și, bineînțeles, cu *filia*, care se întrebuința și în limba cultă.

Se formaseră așadar două serii, una populară și una cultă care comunicau între ele:

seria populară		*seria cultă*
mamma	„mamă"	mater
tatta	„tată"	pater
barbatus	„soț"	uxor sau vir
maritus	„soț"	—
marita	„soție"	uxor
filius	„fiu"	filius și puer
filia și puella	„fiică"	filia și puer
frater	„frate"	frater
soror	„soră"	soror
nura	„noră"	norus
cognatus	„cumnat"	—
cognata	„cumnată"	—
nepota	„nepoată"	nepos
nepotia		
nepotilla	„nepoțică"	—
socra	„soacră"	—
socrus	„socru"	socrus
fetus	„făt"	puer
etc.		etc.

Pornind de la *socra*, absent din vorbirea celor cultivați, am reconstituit deci o parte din vocabularul popular referitor la principalele relații de familie.

Exemplul următor este de altă natură. În povestirea lui Petronius, *Satiricon*, din secolul I î.e.n., se găsesc multe cuvinte, fraze și propoziții care imită stilul oral. Într-una din ele, personajul central, parvenitul Trimalchion, explică oaspeților darul de ghicitor al unui grec care *ab acia et acu mihi omnia exposuit* „de la ață și ac (mi-a spus totul)". Expresia *ab acia et acu*, cu *acia* în locul formei culte *acies*, este populară.

În sfîrșit, un ultim caz mult mai vechi însă din comedia lui Plaut, *Mostellaria* (secolul al III-lea î.e.n.): *non bonus est somnum de prandio*. În limbajul ales ar fi fost preferat

pentru „somn" cuvîntul *sopor*, întreaga construcție însă este populară.

Se vede deci că, dacă ne-am propune să unim astfel de cuvinte și expresii în fraze, am obține imaginea amănunțită a vorbirii populare, dar ea nu ar avea firește decît valoare demonstrativă.

Nu se procedează însă la alcătuirea de texte care să fie o „reproducere" a latinei vorbite și din cauza răspîndirii geografice a unor forme și expresii. În *Epistula*, scrisă în secolul al IV-lea, Auxentiu din Durostor (Silistra) spune, de exemplu: *populum suum liberavit et per mare transire fecit* „a eliberat poporul său și l-a făcut să treacă marea". Întrebuințarea infinitivului *(transire)* cu *facio* este poate o inovație locală, deși în alte combinații infinitivul se întîlnește și în traducerea *Bibliei* (sec. IV), de exemplu în *quomodo potest nobis carnem dare ad manducare* „cum poate nouă carne să ne dea (sau: a ne da) să mîncăm".

Mai este, în sfîrșit, și faptul că în vorbirea populară se amestecau forme vechi și noi. Unii spuneau *nurus*, cîteodată și *norus*, iar alții *nura*, poate și *nora*, deși ultimul nu este atestat. Cîteodată forma populară se potrivește cu una arhaică, de exemplu *sanguem* „sînge", în loc de *sanguinem*, seamănă foarte bine cu *sanguen*, care este arhaic, deși îl întrebuințează Petronius în Satiricon, cînd Trimalchion spune despre un tînăr că *sanguen illi fervet*. *Sanguen* era de genul neutru, deci avea acuzativul la fel cu nominativul, pe cînd *sanguis* era masculin, ceea ce nu împiedică însă confuzia.

Trecînd acum la cîteva reguli generale sau măcar mai răspîndite în vorbirea populară, ceea ce trebuie să se rețină din capul locului este tocmai constatarea de mai sus, pentru că totdeauna limba vorbită, deci și astăzi, are din anumite puncte de vedere o înfățișare mai complexă decît limba cultă scrisă. Ea este mai simplă ca sintaxă, și indivizii luați în parte au vocabular redus, dar împreună dispun de cuvinte numeroase și variate, iar pronunțarea — deși în mare este aceeași — conține totuși felurite nuanțe. N-avem decît să ascultăm atent cum se rostesc unele cuvinte în limba română astăzi, de ex. *uare* (scris *oare*), *poa' să cadă* pentru *poate să cadă* sau să urmărim rostirea curentă a unor numerale ca *unșpe*, *dooșpatru* „douăzeci și patru", *șapșe* „șaptesprezece", *pazeș doi* „patruzeci și doi" etc.

Vom înţelege astfel de ce este greu să se stabilească exact formele vorbite ale latinei.

* * *

Cea mai importantă schimbare, cunoscută în latină încă din secolul I î.e.n., a fost părăsirea treptată a pronunţării vocalelor lungi şi scurte. Vocalele latineşti *a*, *e*, *i*, *o*, *u* erau lungi ori scurte fie prin însăşi natura lor, fie prin poziţie, dar gramaticul Sergius observa în secolul al V-lea că este greu să se ştie ce silabe sînt lungi prin natura lor, căci vocalele începuseră să fie închise şi deschise; cele lungi — închise, cele scurte — deschise.

Consecinţele au fost imense. Pentru a ilustra cîteva, să luăm situaţia lui *e* şi a lui *i*. Un *e* închis pronunţat cu gura aproape închisă, sună ca un *i* deschis, iar *i* pronunţat cu gura mai deschisă decît de obicei sună ca un *e*. Un cuvînt ca *sitis*, sau *dĭrectus* în care *i* reprezintă de fapt pe *i* deschis, pot să devină *setis*, sau *derectus*, cum şi sînt atestate (*setis* Ulmetum (Pantelimonul de Jos, Dobrogea) în secolele III—IV).

Dar, deşi tendinţa despre care vorbim este generală, pronunţarea vocalelor în cuvinte depinde şi de sunetele cu care se rostesc împreună, de faptul dacă se află la începutul, la sfîrşitul sau la mijlocul cuvintelor, de accentul cuvîntului şi de reguli privind formele gramaticale. Astfel, în *capĭstrum*, *ĭ* ar fi trebuit să apară ca un *e*, în *pĭlus* „păr", de asemenea, dar din cauza ambianţei fonetice, primul a devenit *ă* în *căpăstru*, iar al doilea *ă* în *păr*, dar la plural, în vecinătatea altor sunete fostul *ĭ* apare ca *e*: *căpestre*, *peri*.

Ceea ce s-a întîmplat cu *ē* şi *ĭ* ne-am fi aşteptat să se întîmple şi cu *ō* şi *ŭ*, nu numai din cauze mecanice, adică din apropierea firească în pronunţare a lui *ō* (închis) de *ŭ* (deschis), ci şi prin simetrie, căci, după cum *e* şi *i* se rostesc în partea dinainte, *o* şi *u* se rostesc în partea dinapoi a gurii. În idiomurile romanice din apus simetria s-a şi realizat; în latina carpato-dunăreană şi în sardă însă nu. Cauzele nu sînt cunoscute. E posibil ca în latina orientală, *ō* (închis) să fi fost altfel articulat, căci şi în unele nume proprii dacotrace el ar fi putut să aibă o situaţie fonetică aparte.

Pe cînd *ō* trece şi la noi în *u*, mai ales dacă este urmat de un *n* sau de un *m*: *frunte* (=*frontem*), *punte* (=*pontem*), *cuscru*

(= *consocrum*) și, mai rar, în alte situații: *curte* (= *cohortem, curtem*), *ŭ* (deschis) nu devine niciodată *o* în mod spontan.

Latina daco-romană nu a cunoscut diftongul *au*. În cuvinte ca *aur* (= *aurum*), *taur* (= *taurum*) nu se pronunță, *au* ca în cuvintele și formele românești actuale *dau, sau, stau* etc., ci ca în *caut, laud*. Nu au de ce să fie invocate în discutarea soartei lui *au*: *auricula, aula* sau *cauliculus* etc., fiindcă nu ele stau la baza termenilor românești, *ureche, oală* și *curechi*, ci *oricla, olla* și *coliculus* — forme populare în care diftongul se transformase înainte ca populația dacă să fi auzit aceste cuvinte de la romani. La fel stau lucrurile cu *auscultare*. El a fost cunoscut tot oral, cu diftongul redus, dar nu la *o*, ci la *a*: *ascultare*. Probabil că și numele lui *Augustus*, utilizat și ca denumire a celei de a opta luni a anului, a fost reținut după pronunțarea lui populară care s-a strecurat ici și colo în inscripții (*Agustus, Agusto* etc.), de vreme ce, popular, el arată în românește *agust*.

Celălalt diftong mai frecvent, *ae*, se contopise cu *e* chiar mai devreme decît se produsese reducerea lui *au* la *o*, respectiv la *a*.

Trecerea vocalelor de la lungi la închise și de la scurte la deschise se întîlnește cu o deprindere mai veche de eliminare a vocalelor scurte din anumite poziții în cuvînt. Adesea, o vocală scurtă neaccentuată între două consoane nu se mai pronunță. Așa s-a întîmplat cu al doilea *e* din *vĕtĕranus*, pe care unii pietrari îl scriu *vetranus* în Dacia și Moesia Inferior, dar și în Spania, la Roma și în Galia etc., cu *e* din *socerus* devenit *socrus*, cu *ĭ* din *domĭnus* și din *domĭna*, amîndouă scrise și *domnus, domna*, cu al doilea *ĭ* din *virĭdis*, cunoscut în forma *virdis* încă de la Cato, cu primul *ŭ* din *ocŭlŭs* devenit *oclus* și *oclu*, cu al doilea *u* din *avunculus* devenit *avunclu*, apoi, tîrziu, *unchiu*.

Apariția unor sunete noi

Latina nu a avut consoana *ș*. Ea s-a născut dintr-un *s* urmat de *ĕ*, i, de *ea, iu*, în anumite condiții, cum se vede din cuvinte ca *ședea (sĕdere), știu (scio), pește (piscem)* etc.

Din felul în care Iordanes scria în secolul al VI-lea numele rîurilor dace *Grisia* „Criș", *Marisia* „Mureș", *Tibisia* „Timiș", pe care cu mult înainte grecii le notaseră cu un *s*, acolo unde el pune *si(a)*, și dacă ținem seama de rostirea lor ulterioară,

putem presupune că *s* evolua către *ș*. Dar pentru a decide în deplină cunoștință de cauză, ar trebui să știm ce notaseră grecii prin *s* și *ss*, fiindcă nici ei nu aveau un *ș* în limba lor și bineînțeles nici semn pentru el. Nu este deci exclus ca *s*-ul lor să fi fost pus acolo unde în traco-dacă era un *ș* sau o consoană foarte apropiată cu pronunțare de *ș*. Un argument în acest sens ar putea să fie și numele *Niș*-ului, rîu în Peninsula Balcanică, scris și el în trecut cu *ss*: *Naissus*.

De oarecare ajutor sînt cîteva cuvinte împrumutate de albaneză din latină. Albaneza are astăzi aproape totdeauna *ș* în loc de *s* din latină, de ex.: sagitta — alb. *shëgjetë* (citește: *șăghietă, șăietă*), *capistrum* — alb. *këpresh* (citește *căpreș*), iar în cuvinte de altă origine, dar comune cu româna, adesea lui *s* românesc îi corespunde alb. *sh*: *sterp* — alb. *shterpë*.

Nu pare deci imposibil ca în traco-dacă să fi existat un fel de *ș* care să fi urgentat transformarea lui *s* latin în *ș*, ceea ce ne-ar îngădui să-i plasăm apariția foarte devreme în limba română.

În afară de *ș*, încă trei consoane noi se ivesc în etapa amintită: *ć*, *ǵ* și *ț*. Primele două sînt dezvoltări ale lui *c* și *g* urmate de un *e* sau de un *i*; a treia reprezintă un fost *t*, mai rar un fost *c*, după care venea un *ĕi*, un *ia*, un *iu* etc.

În latina de pînă în secolul al II-lea e.n., *c* și *g* se rosteau *c* și *g*, indiferent de vocala de după ele. Se spunea deci *cado* „cad" și cu același *c*: *cena* „cină", *campus* „cîmpie", sau *cera* „ceară"; *galbinus* și cu același *g*: *gelu* „ger", *gallina* „găină", *gemo* „gem"; nu numai la inițială de cuvînt, ci și la mijlocul și la sfîrșitul acestuia.

Data de la care *c(e, i)* și *g(e, i)* au început să se pronunțe cum le auzim astăzi în italiană și în română formează de mult timp obiect de litigiu între specialiștii în fonetica istorică a limbilor romanice, propunîndu-se unul dintre secolele IV—VII, după autori. În genere, dificultățile de a decide mai exact provin, pe de o parte, din inexistența în latină a unei litere sau a unei combinații de litere prin care să poată fi scrise aceste sunete (spaniola de astăzi redă pe *ć* prin *ch*, franceza prin *tch*, aceasta din urmă îl redă pe *ǵ* prin *dj*), pe de altă, parte, din aprecierea limbii române din perspectiva idiomurilor romanice occidentale.

Trei cuvinte, dintre care două nume proprii, toate la Procopius (sec. VI), ar fi o dovadă a unei transformări mult mai timpurii (sec. III), după cum crede H. Mihăescu.

Ele sînt nume latinești reproduse în grecește: *Muciani castellum*, scris Μουτζιανικάστελλον (citește: *Mutianicastelon* sau *Mučianicastelon*?), un derivat din *circinus* (+*uceus*) scris τζερτζενούτζας (citește *Terțenuțas* sau *Cercenutas*?) și un substantiv comun avînd la bază un *luciolus*, scris: Λουτζόλο

În sprijinul existenței posibile a lui *ç(e)* vine și numele *Cernei* cu inițiala scrisă în mai multe feluri: *Tierna, Zerna, Tsiernenis, Dierna,* fără îndoială din cauza dificultății de a nota sunetul corespunzător în latinește. Dacă el era *ce,* era *ț* ori *z* nu e ușor însă de hotărît.

Ceea ce se poate spune fără a cădea în ipoteze necontrolabile e numai că în secolele III—IV un *c* urmat de *e* sau de *i* nu se mai rostea ca un *c* urmat de *a, o* sau *u.* El se pronunța după toate probabilitățile ca o consoană între *c* și *ce, ci,* după cum *ge, gi* se pronunța ca o consoană între *g* și *ge, gi* de astăzi. După secolul al VI-lea exemplele se înmulțesc și devin concludente în sensul rostirii *ce, ci, ge, gi.*

Incertitudinile dinaintea acestui secol sînt sporite și de reflexul presupuselor schimbări petrecute cu *c (e, i)* în aromână, unde rezultatul a fost *ț*: *atunțea* pentru *atuncea, țeară* pentru *ceară, cruțe* pentru *cruce* care ar putea reprezenta o fază inițială, pentru că un *ț* trece în dacoromână la *c(i),* de ex. în diminutive cu *-ior* și *-ioară,* dacă *ț* intră în aceeași silabă cu *i*: *căruț(ă)-cărucior, baniță-bănicioară, doniță-donicioară.*

În schimb, *ț* este cunoscut ca atare încă din secolul al II-lea e.n. Inscripțiile îl redau cu *ti,* cu *si, ci,* cu *ts* sau *tz,* pentru că romanii nu aveau o literă sau o combinație fixă de litere pentru acest sunet nou.

T are pereche pe *d,* care, aflat în aceleași poziții cu *t* trebuie să se schimbe și el, ajungînd în faza finală la *z,* cum se schimbă și astăzi în limba română la pluralul substantivelor și adjectivelor cînd urmează după el *i,* de ex.: *brad-brazi, verde-verzi* sau la verbe: (eu) *cad* — (tu) *cazi,* (eu) *laud* — (tu) *lauzi* ș.a.m.d. Din limba veche, din aromână și din unele pronunțări regionale dacoromânești, se vede însă că el a trecut întîi printr-o etapă intermediară, pronunțîndu-se *dz.*

Din exemplele furnizate de H. Mihăescu ar exista dovezi că *d* intrase pe calea transformărilor către *z* încă în secolul al II-lea e.n., cel puțin așa ar rezulta din scrierea unor cuvinte din inscripțiile din Panonia, Dalmația, Moesia Inferior și din alte regiuni, unde apar: *ziaconus* în loc de *diaconus,*

adzutor în loc de *adiutor*, *zabulum* în loc de *diabolum*, *Zonysius* în loc de *Dionysios* și chiar *et zies*, în loc de *et dies*. Defectul lor, ca să spunem așa, este ... prea marea lor claritate, mai ales că în secolul al VI-lea, deci cu 200—300 de ani mai tîrziu, Iordanes scrie *Burgundzones* pentru *Burgundiones*, ceea ce surprinde după exemplele în care *d(ia, io, iu)* apăruse ca *z*, fiindcă *z* constituie o fază avansată de evoluție a lui *d(ia, io, iu)*. Cum afară de *adzutor* și de *zies*, celelalte sînt grecești, este posibil să avem de-a face cu o confuzie de alt ordin, cu o substituire pură și simplă a lui *d* cu *z* grecesc, și nu cu rezultatul unui proces. Totuși Isidor din Sevilla (sec. VI) afirmă clar că italienii obișnuiau să pronunțe *ozie* pentru *hodie*.

Pe de altă parte, însă în regiunile de limbă traco-dacă și în cele în care fusese romanizată o populație iliră, exista *z* în numele proprii și probabil un fel de *th* ca cel din engl. *the*, continuat ca *z* în cuvinte de origine tracă din limba noastră ca *barză*, *mazăre*, *viezure*. Poate și unele nume proprii trace, eventual ilire, ca *Derzeno*, *Verzonis*, *Zermodigestis* să fi contribuit la apariția lui *z*.

După cum nu aveau pe *ș*, pe *ț*, pe *ce*, *ci* și pe *ge*, *gi* înainte de secolul I e.n., romanii nu aveau nici pe *v*. Ceea ce citim noi ca *v* cînd parcurgem texte latinești era sau *u* sau o pronunțare aparte a lui *u* și anume un *u* rostit cu buzele foarte apropiate, ceva asemănător cu *w* englezesc. Astfel în cuvinte ca *multus*, *fundus*, *lupus*, *populus* etc., el era vocala *u*, dar în *venio* „(eu) vin", *vivus* „viu", *avis* „pasăre", *civis* „cetățean", *ovis* „oaie", el era de fapt *u* consoană. Romanii le scriau de cele mai multe ori pe amîndouă printr-un singur semn, un unghi ascuțit cu vîrful în jos: V.

Încă de prin secolele I—II e.n. încep însă să apară în inscripții scrieri care arată că *u* consoană se confundă cu *b*. În *Appendix Probi* se recomandă să se scrie *alveus non albeus*, *belis* pentru *velis*, *bixit* pentru *vixit* ș.a.m.d., ceea ce probează că *u* consoană se identifica uneori cu *b* și se apropiase deci demult de *v*. Schimbarea nu are caracter neobișnuit, căci și astăzi în românește alături de *(să) aibă* se poate auzi și *(să) aivă*, dar ceea ce este demn de reținut în cazul lui *u* consoană din latină este despărțirea lui de *u* vocală și nașterea lui *v*, care produce perturbări în pronunțarea lui *b*, fiindcă acum seamănă foarte bine cu el.

Atît vocalele cît și consoanele din cuvinte se condiționează unele pe altele formînd silabe și suportînd consecințele prezenței sau absenței accentului. Din această interdependență rezultă pentru unele poziții favorabile, pentru altele, poziții mai puțin favorabile, după locul lor în cuvînt. În cursul vorbirii se întîmplă frecvent ca unele să fie pur și simplu înghițite de celelalte, fiindcă ce spunem se pricepe și fără ele. Astfel, astăzi în limba română vorbită, nu pronunțăm pe *n* din *înflori* la fel ca pe *n* din *îndoi* și nici pe acesta la fel ca pe *n* din *mîine* sau *pană*, după cum în *leoarcă* nu avem *e* și *o*, ci o combinare a lor: *löarcă*.

În latină, același lucru se petrecea cu multe sunete, dar cea mai importantă și cu cele mai multe urmări a fost deprinderea vorbitorilor din regiunile carpato-dunărene de a neglija rostirea a patru consoane: *m*, *n*, *s* și *t*, ori de cîte ori ele se aflau la sfîrșit de cuvînt. Cum *m* și *s*, aveau rolul de a distinge formele substantivului, adjectivului, numeralului și pronumelor, iar împreună cu *t* și persoanele verbului, se înțelege că renunțarea la ele dă naștere la numeroase confuzii. De aceea, nici nu dispar dintr-o dată. Cei cu bună știință de carte nu le omit în scris sau nu o fac la toate cuvintele și formele; dar încă din secolele I—II e.n. se găsesc: *annoru* pentru *annorum*, *vinu* pentru *vinum*, *ad statione* pentru *ad stationem*, *septe* pentru *septem*, *dracone* pentru *dracones*, *eiu* pentru *eius*, *duo* pentru *duos* „doi", *pane* pentru *panis*, *es* pentru *est*, *feci* pentru *fecit*, *fecerun* pentru *fecerunt*, *e* pentru *et*, *pos* pentru *post* „după" etc.

Din aceste exemple se vede că amuțirea consoanelor *m*, *n*, *s*, *t* nu avea totdeauna aceleași consecințe. În *annoru*, în *septe*, în *statione*, lipsa lui *-m* era mai puțin gravă decît în *pane* pentru *panem* sau decît lipsa lui *-s* în *dracone* pentru *dracones*, pentru că în primele *-m* era ușor de subînțeles; în celelalte însă se iveau fel de fel de încurcături, chiar dacă într-o anumită măsură alte cuvinte din context ușurau înțelegerea. Ne putem însă imagina cum stăteau lucrurile în vorbire, cînd cineva spunea *comparavi pane* pentru *comparavit panem* sau *panes*, căci *comparavi* înseamnă „(eu) cumpărai", pe cînd *comparavit* înseamnă „(el) cumpără" *(pîine* sau *pîini?)*. Spre a se face înțeleși, nu toți vorbitorii renunță la consoanele în discuție sau, dacă o fac, întrebuințează

pronume, adverbe și prepoziții cu scopul de a evita confuziile.

Cum e și de așteptat, ezitările durează vreme îndelungată, fiindcă *-s* era semnul multor genitive și plurale care nu puteau să fie evitate și nici precedate de prepoziții. În cele din urmă a învins tendința populară, dar nu numai fiindcă era o deprindere de rostire, ci fiindcă s-a sprijinit pe necesitatea de a face ca formele unui cuvînt să semene mai bine unele cu altele. Ne vom ocupa ceva mai pe larg de acest lucru în altă parte a expunerii de față. Deocamdată ne rezumăm la observația că într-o formulă ca *ad statione* sau într-una inventată de noi pentru demonstrație: *octo statione*, absența lui *-m* în primul caz și a lui *-s* în al doilea reprezenta o neglijență fără prea grave urmări pentru înțelegerea ideii.

Dintre cele patru sunete pe cale de amuțire la sfîrșitul formelor gramaticale, *s* servea adesea ca semn al pluralului, alături de *i*, de *e*, sau de *-ora* și de *-a*. Prin urmare, cînd se renunța la el apărea pericolul confundării singularului cu pluralul, măcar în teorie, fiindcă în practică existau și alte mijloace de precizare a numărului. Ținînd seama de slăbiciunea lui *s* la finală, se putea apela la *i* în locul lui pentru plural, ceea ce s-a și întîmplat, dar nu în toată Romania, ci numai în Italia și în latina din Orient.

Se conturează așadar o nouă trăsătură cu caracter regional a latinei carpato-dunărene, alături de aceea privind pe *ō* și *u*.

Probe hotărîtoare că fenomenul s-ar fi petrecut la sfîrșitul secolului al III-lea, la începutul sau în cursul celui de-al IV-lea nu sînt, afară de *vixit annis* din inscripții, care apar mai des decît *vixit annos* și constituie un indice, prin *annis*, deși el se termină în *-is*, și nu în *-i*. Am văzut însă că ezitările sînt frecvente. Nu este deci de mirare că după *i* se scrie *s*. Formula ar fi trebuit să fie — incorectă (!), dar populară — *vixi(t) anni*.

Unul dintre interesantele aspecte ale modului de redistribuire a consoanelor din cuvînt îl constituie dezvoltarea diverselor feluri de *l*. Înaintea unui *i*, *l* se pronunță moale, cum se și reflectă accidental în scrierea (într-o inscripție) *fius* pentru *filius*, spre deosebire de *l* urmat de alte vocale sau în grup cu o consoană; *ll* + *i* se comportă ca un *l(i)*, cum se vede din *millia* devenit (o) *mie* și ca un sunet aparte dacă era urmat de *a*, cum se vede din *stella* „stea" (cu pluralul *stele*).

Grupul *qu*, cu *u* care se pronunţase o vreme *w*, a început să arate ca un *c* simplu la începutul cuvintelor. În interiorul lor, însă, *qu* nu pierdea totdeauna pe *w*, deşi acesta nu era o consoană prea stabilă, încît un cuvînt ca *equa* s-a pronunţat *ec-wa*, apoi *ec-ba*, apoi *b*, apropiindu-se de *c*, s-a schimbat în *p*: *ec-pa* şi, în sfîrşit, *c* şi *p* s-au asociat dînd *ep-pa* din care a ieşit ulterior *iapă*. Numai aşa se explică de ce *equa* a ajuns în latina carpato-dunăreană la *iapă*, ceea ce nu s-a mai petrecut decît în sardă, unde însă rezultatul a fost *ebba*. Transformarea nu o putem data exact. Ea nu pare să fie totuşi mai tîrzie de secolul al III-lea sau al IV-lea, fiindcă în aceeaşi vreme se producea — acesta este ştiut — şi modificarea *w-b-v* la care ne-am referit în altă parte. Rezultă că şi celălalt grup, *gu*, pe care nu-l întîlnim decît în *lingua* a devenit *b* în aceeaşi perioadă, dacă nu chiar mai devreme, din cauză că în *lingua* modificarea era ajutată de poziţia mai puţin favorabilă a lui *gu* aflat după *n*, iar în pronunţarea *ling-wa* un *b* apărea mai uşor, deci: *ling-ba*, apoi *limba* (cu *b* din cauza lui *g*).

Alte grupuri de sunete predispuse la schimbări erau *ct* şi *cs*. Ultimul apare deseori scris *ss*, dar nu se generaliza se astfel în latina care stă la baza limbii române, fiindcă aici a devenit atît *ps*: *coxa-coapsă*, cît şi *s*: *fraxinus-frasin*, regional: *frapsăn*. S-ar putea ca *ct* să fi trecut la *pt* mult mai repede; vezi *directus*, *dereptu* şi în fine *drept*. Presupunerea noastră se întemeiază pe observaţia că şi astăzi, cîteodată, în vorbirea populară se pronunţă *sectembrie* în loc de *septembrie*, desigur sub influenţa lui *octombrie* şi chiar în limbajul cultivat, alături de *factic*, prin apropiere vizibilă de *fapt*, se spune *faptic*. Fără îndoială că aceasta nu constituie o explicaţie pentru fenomenul de acum 1400—1500 de ani, ci numai o sugestie privind instabilitatea grupului *ct*, care nu s-a menţinut ca atare şi în nici o limbă romanică.

În rezumat aşadar, limba latină vorbită în Dacia, în cele două Moessi şi în Scythia Minor, adică ceea ce am numit mai înainte latina carpato-dunăreană, ca primă formă a limbii române în devenire, prezenta la sfîrşitul secolului al III-lea şi în bună măsură în secolul al IV-lea următoarele caracteristici de pronunţare:

1. cinci vocale *a, e, i, o, u* — dintre care *e* avea o pronunţare închisă *(ē)* şi una deschisă *(ĕ)* ca şi *i (ī, ĭ)*, ceea ce le făcea să se apropie; *o* şi *u* nu se comportau însă la fel, *ŭ* nu devenea *ō*, ci rămînea tot *u*;

2. din situația deosebită a lui *e* și *i* decurg o mulțime de consecințe pentru diverse consoane, în primul rînd pentru *t* și *s* urmate de *i (ia, io, iu)* care se schimbă în *ț* și *ș*, după aceea pentru *c* și *g*, care sînt apropiate de *i* sunînd aproximativ ca *c* și *g* din *chiar, chingă, chior; ghimp, ghindă.*

E posibil ca încă din această epocă să fi apărut diftongi noi, de exemplu *e* deschis *(ĕ)* să se fi transformat în anumite poziții în *ie*, dar dovezi concludente nu sînt în acest sens. Se poate arăta în schimb că unii diftongi din latina tradițională nu au fost cunoscuți în regiunea Orientului, *au* nu este semnalat ca diftong. Modificări s-au produs însă și în această direcție — cum rezultă, între altele, din modul de tratare a grupurilor *qu* și *gu (kw, gw)*, din alternarea lui *u* cu *v* și *b*;

3. după cum în Orient vocalele *ō* și *ŭ* au urmat altă cale decît *e* și *i*, căci *ŭ* nu s-a transformat niciodată în *o*, tot astfel nici consoanele nu au avut o soartă asemănătoare cu cele din Occident, ci au fost mult mai rezistente, ori de cîte ori nu au suferit efectele unui *i* (originar, apărut dintr-un *ĕ* sau în alt mod). Româna seamănă în această privință cu italiana care prezintă în mare aceeași evoluție, deși în italiană *ō* și *ŭ* s-au confundat, nu însă și în sardă;

4. *ĕ* și *i* au determinat și modificarea pronunțării lui *l* și a lui *ll*. La *l* și *ll* se vede foarte bine că în latina orientală interdependența consoană-vocală este alta decît în latina din Occident, căci soarta celor două sau trei feluri de *l* este în funcție de faptul dacă sînt urmate de *i (ĕ)* sau de altă vocală, vezi *linum* devenit *in*, *pallea* devenit *paie*, dar *pilus* devine *păr* (la început *per*), iar *porcella* devine *purcea* (la început, probabil, *purceaua*);

5. în latina în curs de evoluție spre română și-au făcut apariția foarte devreme transformări datorate efectelor unui *n* (ori a unui *m* + consoană) asupra lui *o*, închizîndu-l la *u* ca în *frunte* sau în *lung (longus)*. Este deci plauzibil să credem că *n* și *m* (+ consoană) și-au exercitat influența și asupra altor vocale dinaintea lor în același fel, adică și în cuvinte ca *mane (mîne, mîine), panis (pîne, pîine), canis (cîne, cîine), campus (cîmp)*. Or, un *a* închis este în ultimă instanță un *î* sau un *ă*. Chiar dacă nici o probă materială nu dovedește existența unui asemenea început de transformare, între altele și

fiindcă ea a fost cu totul nesemnificativă, greu de surprins și imposibil de notat, căci *a* trebuie să se fi înfățișat în acest caz ca un fel de *paăne* sau *paîne*, tot avem dreptul să presupunem existența lui, de vreme ce vocalele celelalte nu scăpau de sub atracția lui *n*; chiar *e* devine *i*, de exemplu în *vintum* pentru *ventum*, atestat în secolul al VI-lea la Iordanes;

6. tot în perioada de care ne ocupăm începe și schimbarea lui *d* către *dz*, dar modul exact de pronunțare a unui *d* care își schimba rostirea sub influența lui *i* sau a lui *e* (*ĕ*) nu ne este cunoscut, deși uneori el este redat în inscripții chiar prin *z*. Pînă la proba contrară am putea admite că era un fel de *dz*.

Noi forme gramaticale

Schimbări ca cele discutate pînă acum au și consecințe gramaticale. Nu trebuie să credem însă că ele merg într-o singură direcție, de la pronunțare la gramatică, pentru că aceasta din urmă este sistematică. Astfel, deși *lacte* cu înțeles de subiect (în nominativ) apare în loc de *lac* (*lac, -tis*) la Plaut (sec. III î.e.n.), nu se poate trage concluzia că încă din acel secol toată lumea zicea *lacte*, în loc de *lac*, și nici din forma *carnis*, pentru *caro*, atestată la Livius Andronicus (sec. III î.e.n.), nu rezultă că nu se mai utiliza *caro* „carne".

Pentru a vedea dacă într-adevăr astfel de apariții au valoare, este necesar să avem cazuri numeroase și cu legătură între ele. Cu totul altceva este cînd *frunte* apare alături de *punte* pentru *frons* și, respectiv, *pons*; cînd *sanguem* apare lîngă *sale*, primul pentru *sanguinem*, celălalt pentru *salem*, cînd întîlnim nu numai *acia*, în loc de *acies*, ci și *facia* în loc de *facies*, și mai ales există specificarea expresă că trebuie să se spună într-un fel, și nu în altul. Cînd, de exemplu, apare în Dacia, în secolul al II-lea e.n. pe o tablă cerată *segnai* pentru *signavi* „semnai", există proba că era posibil ca *v* într-un asemenea context să fie neglijat, dar cînd constatăm că se dă sfatul să se scrie *calcavi* non *calcai* și chiar, printr-o eroare de indicație, *probai* non *probavi* avem foarte serioase temeiuri să credem că *segnai* nu e simplu accident. În sfîrșit, cînd în secolul al IV-lea, în jurnalul de călătorie al călugăriței *Aetheria* (*Perigrinatio Aetheriae ad loca sancta*), ne întîmpină o dată (*sic*) *plecaremus nos ad montem* ... iar altă

dată *plicavimus nos ad mare*, putem conchide că scrierea cu *v*(i) în interiorul unor cuvinte era la latitudinea fiecăruia și depindea de nivelul lui de cultură, dar pentru a se ajunge aici, trebuia ca *-v-* să nu mai fie strict necesar în vorbire.

Tot astfel, spre a ne convinge că prepoziția *ad* își extinde simțitor întrebuințarea, apărînd acolo unde latina tradițională nu recurgea la ea, trebuie ca lîngă *accessisse ad Alburnum* „ajunsese la Alburnum" din Dacia să punem nu numai cele două exemple dinainte din *Peregrinatio*, ci și altele ca *dicens ad apostolas* (Nicetas), *(carnem) dare ad manducare* (Biblia), *minasset gregem ad interiora deserti* (Biblia) „mînase turma în interiorul deșertului" sau *ad inferni carcerum ducunt* (Nicetas), ca să nu mai pomenim nenumăratele formule de tipul *(Petrus) dixit ad illos* (Biblia).

Am mai subliniat faptul că nu totul se schimbă dintr-o dată. Nu e deci de așteptat ca într-o propoziție ca *Petrus dixit ad illos*, *ad illos* să apară ca *ad illo*, fiindcă *s* în Orient nu se mai pronunță, și nici ca *ad illi*, fiindcă nu se mai făcea netă deosebire între formele gramaticale. Cine dorește ca de la început, în Orient, o propoziție ca cea citată să fi arătat: *Petru dziși a(d) ei* pierde din vedere tocmai caracterul de proces lent, îndelungat și dificil, al reorganizării limbii, contradicția dintre tendințele de pronunțare și cunoștințele gramaticale ale celor care scriu, și faptul că mai ales din neglijențele și ignoranțele lor interpretate critic de noi deducem evoluția fenomenelor de limbă.

Schimbări la substantive și adjective

În latina tradițională, substantivele se grupaseră cu timpul în cinci clase, așa-numitele declinări. Primele trei cuprindeau cea mai mare parte dintre aceste cuvinte, pe cînd ultimele două erau mult mai sărace. Formele prin care substantivele indicau diverse idei particulare legate de înțelesul lor fundamental în raport cu celelalte cuvinte din propoziție, c a z u r i l e, erau în număr de șase. Față de ceea ce avem în gramatica românească actuală, exista în latina tradițională și a b l a t i v u l. Substantivele aveau trei genuri, fiind unele masculine, altele feminine, și altele neutre. Formele masculine, feminine sau neutre se potriveau totdeauna cu adjectivele, care erau și ele masculine, feminine

sau neutre. În teorie, un substantiv ar fi trebuit să aibă 12 forme (6 de singular și 6 de plural), dar în practică avea numai 10, cîteodată chiar mai puține, fiindcă la unele dativul și ablativul nu se deosebeau nici la singular, nici la plural, iar la femininele terminate în *a* ablativul era în *ā* (lung), în timp ce nominativul avea *ă* (scurt). Se înțelege de la sine că din epoca de pierdere a cantității, vocalele *ă* și *a* se confundau ușor, dat fiind că la ele calitatea de închisă sau deschisă nu prezenta aproape nici o însemnătate.

Primele trei clase de substantive nu erau nici ele identice din punctul de vedere al organizării. Pe cînd substantivele terminate în *a*, care formau declinarea I, și cele terminate în *us*, *um* sau în *r*, care formau declinarea a II-a, aveau simetrie, cele din declinarea a III-a, terminate în *o*: *homo* „om", în diverse consoane ca *sol* „soare", *semen* „sămînță", *aer* „aer", *culmen* „culme", *aprilis* „aprilie", *canis* „cîine", *lepus* „iepure", *caput* „cap", *cervix* „cerbice" nu aveau această calitate. În clasa lor figurau tipuri diferite; *securis*, *aprilis* și *canis*, de exemplu, erau la genitiv tot *securis*, *aprilis* și *canis*, pe cînd *semen* avea genitivul *sementis*, *lepus* era la genitiv *leporis*, *sol*→*solis*, *caput*→*capitis*, *culmen*→*culminis*, *cervix*→*cervicis* etc., iar *homo*→*hominis*.

Diferențele se datorează unei îndepărtate evoluții anterioare demult încheiate pentru latina tradițională, zisă și clasică. În substantive ca *homo-hominis*, de exemplu, se asociaseră două teme separate, în *arbor*, *r* final fusese odinioară un *s*.

Caracterul relativ neomogen al acestei declinări este cauza principală a reorganizării ei. Pentru limba română, declinarea a III-a este cu atît mai semnificativă, cu cît — după cum se știe — demonstrațiile în care se recunosc evoluții ale unor forme neregulate sînt mai semnificative, constatare demult admisă în metoda lingvisticii comparate și istorice.

Să luăm așadar cîteva serii de substantive din această declinare.

Am ales pentru prima serie pe *bos-bovis* „bou", *dolor-doloris* „durere", *mons-montis* „munte" și *pars-partis* „parte"; pentru a doua, pe *flos-floris* și *lepus-leporis*; pentru a treia, pe *ovis-ovis* „oaie", *vulpes-vulpis* „vulpe" și *sitis-sitis* „sete"; iar pentru a patra pe *homo-hominis*, *serpens-serpentis*, *hospes-hospitis* și *caput-capitis*.

Primele trei serii au drept caracteristică de dezvoltare regularizarea. Ea constă din stabilirea unui nou cap de paradigmă, adică a unui nominativ nou. La *bos-bovis*, de exemplu, se produc schimbări combinate. Forma cu *v* se extinde și la nominativ, atrăgînd cuvîntul în altă declinare, căci în *Mulomedicina Chironis* (din secolul al IV-lea) se întîlnește un acuzativ sing. *bobum*, desigur pentru *bovum*, în loc de *bovem*. Mai tîrziu apare și nominativul *bovus*. Pentru *dolor* nu avem atestări directe, dar tendința de regularizare era puternică și la el, fiindcă este de cîteva ori notat *dolus*, cu înțeles de „durere", deci fără legătură cu alt *dolus* care înseamnă „viclenie". *Mons* este frecvent la acuzativ și foarte probabil că nu ar fi rezistat ca *mons* din cauza finalei cu două sunete greu de păstrat în latina orientală: un *s* precedat de *n*. *Pars* nu apare ca *parte* la nominativ, dar nici el nu se putea menține ușor; în română a devenit *parte*.

În seria a doua, nominative ca *flos* și *lepus* aveau chiar în latina tradițională o poziție precară. Ele se fixaseră astfel în epoca arhaică în timpul căreia radicalul lor se termina în *s*. Lui *flos*, de exemplu, îi corespundea atunci un genitiv *-flosis*. După ce *-s-* între două vocale a fost transformat, în *-r-*, afară de nominativ, toate celelalte forme de declinare conțineau noul radical în *-r-*, ca și derivatele ca *floresco* „a începe să înflorească", *florus* „înflorit", „strălucitor", *Floralia* „jocurile florale". Dacă la aceasta se adaugă și frecventa întrebuințare a cuvîntului la plural, se înțelege de ce *flos* trebuia să se alinieze în limbajul curent lîngă formele cu *-r-* și să-și facă un nou nominativ: *flore*.

Seria a treia constituie un corp aparte, reprezentînd modelul echilibrat spre care se tindea.

Ultima serie demonstrează rezistența unor forme și varietatea soluțiilor. Astfel, *homo-hominis* și-a păstrat amîndouă radicalele, căci în română avem *om*, dar *oameni*. *Caput-capitis* s-a menținut de asemenea, cu o formă *cap* pentru singular și a doua *capete* pentru plural. Spre deosebire de *om-oameni*, la *cap-capete*, pluralul a acționat asupra singularului dînd naștere lui *capăt*, cu un înțeles specializat; să se compare, de exemplu, *capul* (satului) și *capătul* (satului). *Hospes* este și mai instructiv din acest punct de vedere, pentru că reorganizarea lui nu s-a încheiat nici în zilele noastre. Unui singular *oaspe*, ce-i drept din ce în ce mai rar utilizat, i se opune pluralul *oaspeți* care, ca și la *capăt*,

a provocat apariția unui nou singular *oaspete*, din ce în ce mai frecvent astăzi. *Serpens* a devenit *șarpe*. Pluralul lui, *serpentes*, a cedat de această dată în favoarea singularului.

Jocul transformărilor apărute prin legăturile dintre singular și plural nu este întîmplător. Cînd cuvîntul se folosește la fel de des la cele două numere (*caput, homo*), se mențin două serii de forme. Cînd apare mai des la plural, forma singularului se apropie de cea a pluralului (*oaspete* pentru *oaspe*). Această relație nu acționează singură, și nici atît de simplu cum am expus-o aici, căci intervin și asemănările pur formale, întrebuințarea unor cuvinte în expresii în care se folosește frecvent altă formă decît nominativul. Astfel *nocte*, însemnînd „noaptea, în timpul nopții", poate să apară mai des decît *nox*, iar cînd se fac și precizări prin prepoziții, *sub nocte* „cu puțin înaintea nopții", se măresc șansele de a se utiliza *nocte* mai mult decît *nox*. Dacă însă cuvîntul este utilizat deseori la singular ca *șarpe* (lat. *serpens*) sau ca *draco* (genitiv *draconis*), se neglijează vechile forme de plural și se constituie altele: *șerpi, draci*.

Începutul acestor schimbări se plasează în mod incontestabil în secolele II—III e.n. Ele continuă apoi multă vreme.

Substantivele din declinările a IV-a și a V-a au trecut la declinarea I și a III-a în toate limbile romanice, exceptînd româna, care a păstrat pînă astăzi urme de declinarea a IV-a în formele populare *noru-mea (-ta, -sa)*, și în regionalul *mînuri* sau *mînule* pentru *mîini*.

Este evident că forma *noru(-mea)* ca feminin constituie o excepție — singurul substantiv feminin terminat în *-u*! Alături de pluralul *mînuri*, ea constituie dovada păstrării declinării a IV-a în latina carpato-dunăreană. Formele de plural ale celor două substantive, în aparență atît de „aberante" — *mînuri, nurori* — nu mai surprind cînd sînt puse alături de feminine ca *certuri* și *ierburi*, cu condiția de a admite că la apariția pluralului *nurori* a contribuit prin asemănare și prin prezența în același limbaj *surori* din pluralul lat. *sorores*.

Încheind observațiile privitoare la clasele de substantive, este locul să subliniem forța cu care limba română le-a păstrat, căci în mod cert, în secolele III și IV, ea avea patru declinări. Se cuvine să menționăm totodată păstrarea substantivelor cu două radicale ca *om-oameni, cap-capete, oaspe-*

oaspeți, la care se adaugă forme vechi, astăzi populare, ca *tată-tătîni(-său)*, *mamă-mamîni(-sa)*.

Într-o situație similară sînt adjectivele și pronumele. Și ele manifestă aceeași forță de conservare a structurilor latinești. Spațiul nu ne îngăduie să intrăm în amănunte, între altele și pentru că ne-am propus în continuare un scurt excurs în domeniul verbului, și el foarte important.

Schimbări mai importante la verbe

În latina tradițională, verbul avea pe lîngă modalitatea de a exprima ideea că subiectul execută acțiunea prin așa-numita diateză activă încă două modalități. Una, diateza pasivă, constă din transformarea celui care îndeplinește acțiunea într-un obiect (direct) al verbului; cealaltă, puțin mai complicată, așa-numita diateză deponentă sau medie, cum i se mai spune uneori, arăta că subiectul ia parte la acțiune, deși diateza care indica acest lucru nu se deosebea formal de cea pasivă.

Diateza pasivă conținea timpuri simple și timpuri compuse, cele din urmă cu auxiliarul *esse* „a fi".

Vorbirea populară nu agrea însă nici formele simple de pasiv, nici verbele deponente, preferînd perifrazele ca *scriptus est*, de exemplu, cu înțelesul de „este scris", deosebit de „se scrie", cum ar fi cerut diateza pasivă.

Fără îndoială că tendinței populare i se datorează dezvoltarea unor forme verbale cu pronumele care se referă la subiect în cazul acuzativ, ca în cîteva construcții cu valoare reflexivă, de exemplu, la Petronius: *non potui me tenere* „n-am putut să mă țin", în *Mulomedicina Chironis*: *se ipse fricat; sustinere se non possunt, se levat* „se ridică", apoi *se facit* în *Peregrinatio Aetheriae*, iar la Iordanes (sec. VI): *se in Spania movit* etc. „s-a transportat în Spania, s-a dus în Spania".

Deși în latina carpato-dunăreană construcțiile cu înțeles reflexiv sînt atestate rar în secolele III—IV, ele trebuie totuși presupuse, avînd caracter popular general.

Verbele se grupau în patru clase sau conjugări. Două — a I-a și a IV-a — erau productive. De la ele se pornea pentru formarea verbelor noi. Două, a II-a și a III-a, erau mai puțin productive.

Conjugările s-au păstrat ca atare în limba română, astfel:

Conjugarea I:	*cantare,*	*laudare,*	*machinare*
		devin:	
	cînta(re),	*lăuda(re),*	*măcina(re)*
Conjugarea a II-a:	*bibere,*	*habere,*	*videre*
		devin:	*vedea*
	bea (bere),	*avea (avere)*	*(vedere)*
Conjugarea a III-a:	*consuere,*	*occidere,*	
		devin:	*spargere*
	coase	*ucide*	*sparge*
	(coasere),	*(ucidere)*	*(spargere)*
Conjugarea a IV-a:	*audiere,*	*exire,*	*mugire*
		devin:	*mugi*
	auzi (auzire)	*ieși (ieșire)*	*(mugire)*

Unele verbe și-au schimbat clasa — situație semnalată și în latina tradițională la conjugările a II-a și a III-a. Astfel, *cadĕre* a trecut de la a III-a la a II-a; de aceea avem astăzi *a cădea; fugĕre* a trecut la a IV-a, vezi *a fugi*. Trecerile au atins mai cu seamă verbele din conjugările a II-a și a III-a, datorită caracterului lor slab productiv. Și astăzi, în vorbirea populară, se observă șovăieli ca în *bătem,* în loc de *batem,* probabil după *cădem,* ori ca în *va place,* în loc de *va plăcea,* iar unele ca *ținea (tenēre,* conj. II*)* s-au schimbat în *ține,* dar numai în ultimii 40—50 de ani.

Au mai fost bineînțeles în perioada de care ne ocupăm și alte modificări, dar nu au afectat clasele care au rămas tot patru, ceea ce nu s-a întîmplat în celelalte limbi romanice. Se pare însă că verbul în genere a suferit transformările care i-au dat o înfățișare nouă mult mai tîrziu decît substantivul, adjectivul, pronumele și numeralul. Astfel, două dintre verbele cele mai obișnuite, *possum* „a putea" și *volo* „a vrea", a căror importanță crește și prin aceea că *volo* se utilizează de la o vreme în perifraze cu înțeles de viitor, nu au intrat în categoria verbelor regulate decît începînd de prin secolul al VI-lea sau al VII-lea, căci forma *volemus* (în loc de *volumus* tradițional) „noi vrem" este atestată de-abia în secolul al VII-lea, iar *poteo* (față de *possum* tradițional) „eu pot", de-abia în secolul al VIII-lea.

Faptul nu trebuie trecut cu vederea, pe de o parte pentru că pune în lumină rezistența la inovații a sistemului verbului, pe de altă parte pentru că ilustrează caracterul îndelungat și complex al evoluției limbii. Prin urmare, pe cînd în secolele III—IV, substantivul, adjectivul și pronumele semănau mult mai bine cu aceleași părți de vorbire din româna veche, verbul nu ajunge într-o situație similară decît după secolul al VII-lea sau al VIII-lea. O concluzie care se impune de la sine este că, în aceste condiții, formele de conjugare din limba română se vor diferenția în multe privințe de formele de conjugare din celelalte limbi romanice. Într-adevăr, sistemul timpurilor și al modurilor este mult mai simplu în română. Inexistența unei latine bisericești și de cancelarie, ca și absența unui mijloc de învățare a limbii latine — mijloc introdus, în majoritatea țărilor de limbă romanică, de biserică — explică între altele caracterul vădit popular al structurii generale a verbului în românește. Din cauzele amintite și din altele, concordanța timpurilor, de exemplu, a scăzut în importanță.

Dar deși sistemul modurilor și al timpurilor se transformă mai încet decît cel al declinărilor, mai ales timpurile compuse, deși diateza pasivă nu a fost înlocuită de perifraze ca *amatus est*, *amatus erat* etc. decît prin secolul al VIII-lea, totuși prezentul, perfectul (simplu) și imperfectul indicativului românesc arată ca timpuri simple o similitudine incontestabilă cu cele din latina secolelor III—IV.

Cîteva cuvinte mai trebuie spuse în legătură cu verbele *a da* și *a sta* din *dare* și *stare*, pentru că ele au menținut chiar și reduplicarea în perfectul simplu: *dădui* față de lat. *dedi*, *stătui* față de lat. *steti*. Fiind uzuale, chiar atunci cînd și-au organizat conjugarea definitivă, adică după ce a fost introdus mai mult ca perfectul conjunctivului latin ca mai mult ca perfect al indicativului, reduplicarea a fost menținută. De aceea avem *dădusem*, *stătusem*.

În sfîrșit, ar mai fi de remarcat deosebirea dintre sistemul verbal al dacoromânei și cel al aromânei, ultimul cu alte soluții pentru timpurile compuse, de ex. pentru mai mult ca perfectul format din imperfectul lui *avea* + participiu. Atestat și în dacoromâna veche și astăzi regional în formule izolate, mai mult ca perfectul în discuție demonstrează și el că structurile timpurilor compuse s-au definitivat relativ tîrziu.

În consecință, în secolele III și IV, sistemul verbal latino-dunărean nu era prea diferit de cel al latinei occidentale.

* * *

Începînd din secolul al III-lea e.n., în Dacia au pătruns pe rînd vandalii, vizigoții, gepizii, și avarii. Vandalii au trecut din cîmpia Tisei în Transilvania încă din secolul al III-lea e.n. și au rămas acolo pînă la sfîrșitul secolului al IV-lea. Vizigoții, care veneau dinspre nord-est, s-au oprit la nordul Dunării în vecinătatea Moesiei Inferior și au rămas acolo din prima jumătate a secolului al III-lea e.n. pînă către sfîrșitul secolului următor. Gepizii, la rîndul lor, au ținut partea de vest și nord-vest a Daciei din prima jumătate a secolului al V-lea pînă în a doua jumătate a secolului al VI-lea, cînd au fost împinși spre sud de avari care le-au luat locul.

Limba română nu are însă din acea epocă, nici cuvinte germanice, nici avare. Fenomenul a fost considerat o dovadă indiscutabilă a absenței populației daco-romanizate din regiunile semințiilor germanice și avarilor, pornindu-se de la ideea că româna trebuia să sufere influențe germanice și avare. Dar cercetînd problema din perspectiva contactului dintre limbi, „sine ira et studio", sîntem surprinși nu atît de ideea în sine, căci acum o sută și mai bine de ani ea putea să treacă în ochii unora drept argument, cît de readucerea ei în discuție sub aspecte mai mult ori mai puțin noi în zilele noastre, după ce lingvistica a făcut mari progrese în studiul contactului între limbi, căci se știe că pentru ca două idiomuri să se influențeze, sînt necesare cîteva condiții. Cea dintîi este ca vorbitorii lor să intre în relații economice, culturale și sociale susținute, de lungă durată, iar pentru aceasta se cere ca între ambele comunități lingvistice să fie posibile schimburile comerciale pe baza unui statut reciproc, prin troc, prin monedă sau prin alt mijloc. De aici pot rezulta asocieri, întovărășiri, înrudiri etc. Altă cale decurge din asemănarea modului de producție. Dacă bunurile necesare traiului se obțin prin cultivarea pămîntului, contactele evoluează într-un fel; dacă nu, el evoluează altfel. Migratorii sînt însă seminomazi. Ei se împing unii pe alții spre Imperiul roman din nord și nord-est către sud, către vest sau sud-vest în căutarea unui teritoriu în care să nu-i pască primejdia de a fi izgoniți de alt val de invadatori mai puternici. Ocupația

În consecință, în secolele III și IV, sistemul verbal latino-dunărean nu era prea diferit de cel al latinei occidentale.

* * *

Începînd din secolul al III-lea e.n., în Dacia au pătruns pe rînd vandalii, vizigoții, gepizii, și avarii. Vandalii au trecut din cîmpia Tisei în Transilvania încă din secolul al III-lea e.n. și au rămas acolo pînă la sfîrșitul secolului al IV-lea. Vizigoții, care veneau dinspre nord-est, s-au oprit la nordul Dunării în vecinătatea Moesiei Inferior și au rămas acolo din prima jumătate a secolului al III-lea e.n. pînă către sfîrșitul secolului următor. Gepizii, la rîndul lor, au ținut partea de vest și nord-vest a Daciei din prima jumătate a secolului al V-lea pînă în a doua jumătate a secolului al VI-lea, cînd au fost împinși spre sud de avari care le-au luat locul.

Limba română nu are însă din acea epocă, nici cuvinte germanice, nici avare. Fenomenul a fost considerat o dovadă indiscutabilă a absenței populației daco-romanizate din regiunile semințiilor germanice și avarilor, pornindu-se de la ideea că româna t r e b u i a să sufere influențe germanice și avare. Dar cercetînd problema din perspectiva contactului dintre limbi, „sine ira et studio", sîntem surprinși nu atît de ideea în sine, căci acum o sută și mai bine de ani ea putea să treacă în ochii unora drept argument, cît de readucerea ei în discuție sub aspecte mai mult ori mai puțin noi în zilele noastre, după ce lingvistica a făcut mari progrese în studiul contactului între limbi, căci se știe că pentru ca două idiomuri să se influențeze, sînt necesare cîteva condiții. Cea dintîi este ca vorbitorii lor să intre în relații economice, culturale și sociale susținute, de lungă durată, iar pentru aceasta se cere ca între ambele comunități lingvistice să fie posibile schimburile comerciale pe baza unui statut reciproc, prin troc, prin monedă sau prin alt mijloc. De aici pot rezulta asocieri, întovărășiri, înrudiri etc. Altă cale decurge din asemănarea modului de producție. Dacă bunurile necesare traiului se obțin prin cultivarea pămîntului, contactele evoluează într-un fel; dacă nu, el evoluează altfel. Migratorii sînt însă seminomazi. Ei se împing unii pe alții spre Imperiul roman din nord și nord-est către sud, către vest sau sud-vest în căutarea unui teritoriu în care să nu-i pască primejdia de a fi izgoniți de alt val de invadatori mai puternici. Ocupația

lor nu este agricultura, iar în măsura în care o practică, temporar, ea nu are rentabilitate. Germanii bunăoară, care aveau obiceiul să redistribuie în fiecare an loturile agricole, nu obțineau din această cauză o producție satisfăcătoare și cei mai întreprinzători dintre ei se grupau în cete, își alegeau un șef și trăiau din pradă de război.

Numărul migratorilor nu a fost nici pe departe așa de mare cum credeau, speriați, unii scriitori din antichitate. Istoriografia modernă a dovedit că nici cei mai prolifici nu au depășit cifra de 100 000 — cu femei, bătrîni și copii cu tot —, iar în marile bătălii nu au participat decît cel mult între 6 și 15 000 de combatanți. Tribul sicambrilor, de exemplu, din care a apărut Clovis, nu avea decît 5 000—6 000 de războinici și, după cum se știe, de aici au ieșit merovingienii Franței. Influența asupra limbii vorbite de autohtoni din toate părțile Imperiului roman s-a exercitat f ă r ă e x c e p ț i e numai după ce invadatorii s-au stabilit d e f i n i t i v într-o regiune, și-au precizat organizarea economică trecînd la agricultură și s-au creștinat. Așa s-au petrecut lucrurile în Spania cu vandalii și vizigoții, în Galia cu francii și în alte regiuni cu slavii. Numai după ce s-au instalat definitiv în Imperiul bizantin și au acceptat creștinismul, slavobulgarii au putut să influențeze pe alții ca intermediari și propagatori ai dogmelor și organizării bisericii bizantine. Nici maghiarii, aflați în secolul al IX-lea pe fostul loc al hunilor și avarilor, nu influențează limba română mai devreme de secolul al XI-lea, deci după ce se creștinaseră și intraseră în circuitul civilizator al Europei.

Dintre vandali, goți, gepizi și avari, numai goții s-au apropiat de posibilitatea unei intensificări a relațiilor cu populația locală prin Wulfila, episcop și misionar al creștinismului, traducător al *Bibliei* în gotică, dar insuficient de dibaci în activitatea lui de prozelitism printre goții din Dacia, de unde a fost izgonit de „teroarea barbară" dezlănțuită împotriva lui de „necredinciosul și păcătosul șef al goților" — cum scrie Iordanes. Ce-i drept, Wulfila a lăsat un discipol în Dobrogea, pe Auxențiu din Durostor care scrie latinește, căci Wulfila însuși după ce învățase, pe lîngă greacă și latină, propovăduise, pare-se, creștinismul și în latinește, desigur populației romanizate.

Certurile dintre goții din Dacia erau însă neînsemnate față de politica celorlalți goți. Conduși din 395 de Alaric, aceștia se instalează în Illyricum, măr al discordiei ulterioare

între Roma și Bizanț, și vizează însăși cucerirea Bizanțului. Ei intră — după cum se știe — în conflictele dintre Occident și Orient, se aliază după împrejurări cu unii sau cu alții, subminează din interior Galia, Spania și Italia, iar din secolul al V-lea stăpînesc efectiv mari părți din teritoriile Imperiului de Apus și întemeiază state. Acolo unde asemenea evenimente se produc, apare și influența germanică în limba autohtonilor.

* * *

În concluzie, între secolele III—VI se petrec în latina carpato-dunăreană multe și importante schimbări. Ele nu au nimic surprinzător, căci latina vorbită evolua ca orice limbă. Singurul aspect asupra căruia ni se pare necesar să atragem atenția este r i t m u l acestor schimbări, pentru că pare mai rapid decît fusese înainte cu cîteva secole, dar nu trebuie să se piardă din vedere faptul că împrejurările sociale și evenimentele politice îl facilitau. Punînd accentul pe modul popular de exprimare, redat în liniile lui mari în traducerea *Bibliei*, creștinii renunță la scrisul rafinat al clasicilor literaturii latine înainte de toate pentru a-și face prozeliți. Pe de altă parte, aflat sub presiunea continuă a unor neamuri migratoare, Imperiul roman este nevoit să recurgă din ce în ce mai des la încorporarea în armată a diverșilor „barbari" sau la acceptarea unora dintre ei ca federați, ceea ce duce în mod inevitabil la utilizarea unui limbaj simplificat, fără subtilități, ba chiar cu barbarisme.

În sfîrșit, în partea de răsărit, mulți „romeioi", cetățeni greci ai Imperiului, vorbesc mai bucuros greaca decît latina. Aceste date noi, la care se adaugă răsturnările economice, sînt suficiente ca să ne facă să înțelegem de ce s-au pierdut atît de repede nu numai dorința, ci și posibilitățile cultivării în continuare a limbii latine după modelele scriitorilor clasici.

Orientarea populară luată și de limba scrisă a făcut ca, între secolele amintite, latina din regiunile în discuție să capete o individualitate suficient de puternică spre a fi caracterizată drept un grai sau un dialect carpato-dunărean al limbii latine, adică să devină aspectul virtual al limbii române.

TORNA, TORNA, FRATRE

Istoria Imperiului roman între secolele IV și VIII s-ar putea caracteriza pe scurt în felul următor: partea occidentală, așa-numitul Imperiu roman de apus, se destramă treptat datorită apariției în interiorul său a unor formații statale conduse de șefii triburilor sau uniunilor de triburi germanice. La început, șefi ai germanilor, ei sînt recunoscuți apoi ca reprezentanți ai puterii romane, astfel încît apar simultan ca „regi" ai triburilor lor și ca oameni ai Imperiului, o dublă dependență care se manifestă în masele populare prin respectarea legii barbare de barbari și a legii romane de populațiile romanizate.

Partea orientală, Imperiul bizantin, are altă istorie. Aici tendințele de descentralizare, care sînt provocate mai ales de slavi, se manifestă abia după secolul al VII-lea, adică exact cînd în Apus se constituia Imperiul lui Carol cel Mare. Ca și Occidentul, Bizanțul luptă să mențină unitatea statului, dar el și reușește. Cu Justinian se naște chiar visul refacerii Imperiului, al cărui spirit, ale cărui însemne și a cărui cultură și civilizație se păstrează în foarte mare măsură după secolul al V-lea la Constantinopol, nu la Roma, unde domnește acum Odoacru, șeful ostrogoților. De la Constantin cel Mare înainte, în această parte a lumii romane, religia stă mereu în centrul atenției. Se discută cu subtilitate dogmele creștinismului, se iau atitudini intransigente față de secte, se declanșează persecuții în care se amestecă împărații înșiși.

Ajutat de o biserică puternică, de un cler numeros, cu misionari îndrăzneți și activi, creștinismul bizantin asigură unitatea Imperiului, servind și ca un remarcabil instrument de atragere a slavilor, cărora li se atribuie — de voie, de nevoie — teritorii, numite în limbajul administrativ al epocii *sclavinii*.

Paralel cu eforturile armatei și ale clerului, administrația face față celor mai neașteptate situații, de la fixarea slavilor în Imperiu pînă la sarcinile curente de adunare a impozitelor, de care nu sînt scutiți în principiu nici cei nou-veniți. Paralel cu organizarea și reorganizarea armatei, a construirii unor fortărețe nu numai la graniță, ci și pe întreg teritoriul țării, paralel cu luptele pentru frontierele asiatice, are loc un fenomen mult mai puțin spectaculos, dar nu de mai mică importanță pentru problema noastră. Încetul cu încetul,

încă dinaintea secolului al VII-lea, limba latină este scoasă din uz de greacă.

Nu toate fenomenele înșirate mai sus produc în mod direct transformări lingvistice, dar două dintre ele, și în mod paradoxal tocmai acelea trecute cu vederea de contemporanii lor: ruperea Imperiului în două prin detronarea ultimului împărat de la Roma de gotul Odoacru și progresul limbii grecești în Imperiul bizantin, au consecințe foarte însemnate. Nemaivenind în contact cu vorbitorii latini și cu cei care o scriu, despărțită de lumea romanică și angajată pe un drum propriu, în afara noilor norme care se conturau în Occident, limba română se va afla în situația de a păstra normele vechi, menținînd un aspect relativ arhaic în comparație cu celelalte limbi romanice.

Torna, torna, fratre au din acest punct de vedere o semnificație simbolică. Ele au fost reproduse de cronicarul bizantin Theofanes din secolul al VIII-lea, cînd a repovestit în cronica lui o întîmplare binecunoscută printre strategii și intelectualii din Bizanț, căci se află și la Simokattes, în cronica scrisă de acesta cu un veac mai înainte.

Și unul și celălalt spun că din cauza unor soldați din armata bizantină care au strigat în gura mare *retorna,* cum zice Simokattes; *torna, torna, fratre,* cum zice Theofanes, era cît p-aci să se piardă în anul 587 o bătălie cu avarii în Munții Balcani. Era vorba însă de un accident banal. Mergînd în monom pe potecile de munte cu asini sau catîri încărcați, unuia dintre combatanți i-a căzut echipamentul de pe spinarea animalului. Camarazii de arme i-au strigat *în limba țării, în limba părintească* — după cum țin să sublinieze ambii cronicari — să se întoarcă să așeze bine povara animalului.

Iată cum povestește Simokattes lucrurile: „Se coboară deci din Haemus la muntele Calvus și la Lividurgos cu gînd de luptă și văzură pe chagan că-și așezase corturile nu departe de acolo, cam la vreo patru mile depărtare, fără nici o grijă, deoarece și oștirea lui era împrăștiată prin toată Tracia. Comentiolus și-a întocmit atunci oștirea, a așezat-o într-un singur cort (sic!) și a pus-o în mișcare. Planul lui era să meargă spre Astike, să petreacă noaptea sub pază, iar a doua zi să năvălească ca o furtună și să măcelărească pe avari. Soarta însă a vrut să turbure planurile comandantului (...) Căci, după ce soarele a întors spatele spre întunecoasa noapte, după ce prea frumoasa și dătătoare de lumină lampă

și-a ascuns strălucirea și a cedat puterii nopții, unul dintre animalele de povară a zvîrlit sarcina de pe dînsul. Se întîmplase însă ca stăpînul animalului să meargă la o distanță oarecare înainte, astfel că cei care mergeau pe alături și vedeau cum animalul tîrăște sarcina după dînsul nu cum trebuie, au fost nevoiți să strige la stăpîn să se întoarcă înapoi și să îndrepte greșeala animalului. Ei bine, acest lucru a fost cauza că ordinea oștirii s-a turburat și că aceasta a apucat fuga îndărăt, pentru că vorbele strigate cu această ocazie li s-au părut celor mai mulți a fi un semnal de fugă, ca și cum dușmanul ar fi apărut lîngă dînșii pe neașteptate. S-a născut atunci o învălmășeală și un zgomot ca acela, în vreme ce toți strigau cît îi țineau gura și se îndemnau unul pe altul în limba țării „retorna", ca și cînd ar fi avut loc o luptă fără veste cu dușmanul în timpul nopții.

Se strică prin urmare toată ordinea oștirii [...] iar chaganul scapă astfel de această nouă primejdie [...]." (Traducerea lui A. Philippide).

Cu mai puține înflorituri, Theophanes spune același lucru. Reproducem partea care ne interesează, după aceeași traducere:

„[...] Un animal de povară [...] și-a sucit sarcina de pe dînsul, iar un tovarăș al stăpînului animalului a îndreptat sarcina la loc strigînd totodată în limba părintească: torna, torna, fratre! Și stăpînul animalului n-a auzit strigătul, dar l-a auzit oștirea și crezînd că au dat dușmanii peste dînsa a apucat fuga, strigînd cît îi ținea gura *torna, torna*. Chaganul pe de altă parte s-a spăriat și el și a fugit în dezordine. Așa că și avarii și romanii fugeau unii de alții fără nici o pricină".

Pornind de la remarca din 1902 a lui C. Jireček că în armata bizantină ordinele se dădeau în latinește, unii au crezut că avem de-a face pur și simplu cu o comandă de rutină. Alții, cei dintîi dintre ei fiind Thunmann și G. Șincai, iar după ei A. Philippide, susțin că în *torna, torna, fratre* trebuie să vedem prima probă de limba română. Ei au dreptate, căci cei doi cronicari știau neîndoielnic în ce limbă se dădeau comenzile în armata bizantină, și dacă ei spun că s-a strigat „în limba țării", „în limba părintească", o fac tocmai ca să se vadă că limba aceea era la fel ca latina, deosebindu-se de greaca vorbită curent de militarii bizantini. Astfel, povestirea nu ar fi avut nici haz, nici logică. Ostașii nu comandaseră retragerea, ci strigaseră spontan unui cona-

țional să se întoarcă să-și pună echipamentul în ordine, să nu i se rostogolească la vale sau în vreo văgăună.

Theophanes, care prelucrează povestirea, introduce spre a o face mai credibilă cuvîntul *fratre*, inexistent la Simokattes. Or, cum observa A. Philippide, nu se comandă cu „frate"! Ar fi trebuit deci să se discute nu comenzile în latinește la bizantini, ci dacă soldații traci vorbeau între ei un idiom latinesc, adică latina carpato-dunăreană așa cum va fi arătat ea în secolele VI—VII, încă foarte asemănătoare cu latina utilizată prin tradiție în armata bizantină pentru comenzile militare.

Cele trei cuvinte nu arată însă prea mult despre stadiul concret la care ajunsese atunci limba română. Numai vocativul în *e*: *fratre* și adaptarea cuvîntului *frater* la această situație pot să fie reținute, afară bineînțeles de *torna* care devine mai tîrziu *înturna*.

Pentru celelalte aspecte ale limbii române sîntem nevoiți să recurgem la cronologia relativă și să încercăm în limitele informației de care dispunem să schițăm schimbările de după secolul al IV-lea, dată la care am întrerupt expunerea anterioară.

Am văzut de ce graiurile germanice și avare nu au influențat limba română, am stabilit că vorbitorii ei nu se mai întîlneau nici cu „lingua romana", nici cu forma cultă, scrisă a limbii latine, și am tras concluzia că normele ei urmau să se păstreze sub aspecte arhaice față de celelalte limbi romanice. Aceasta nu înseamnă că evoluția s-ar fi oprit, ci numai că a luat o direcție din care lipsește cultivarea prin școală ori prin biserică. De aceea nu este de mirare că multe construcții din limba română seamănă mai degrabă cu ceea ce întîlnim în textele occidentale cu vădit caracter incult, ca în *Lex salica* — o adunare de legi compusă prin secolul al VI-lea în Galia, sub regele franc Clovis (481—511) —, unde găsim de exemplu: *si fenum in carro carraverit et ad domum suam adduxerit* „dacă fînul în car îl va căra și la casa sa îl va aduce".

* * *

Transformările lingvistice petrecute după secolul al IV-lea nu se pot determina decît pe drumul lung și complicat al comparațiilor în care trebuie să fie atrase din secolul al VI-lea și limbile slave de sud, ca indicatoare, între altele

ale unor procese petrecute înainte chiar ca ele să-și exercite influența asupra limbii române.

Am stabilit mai înainte că, în principiu, slavii de sud nu puteau să dea românei cuvinte sau forme decît după secolul al VII-lea, cu o singură excepție: aceea a numelui lor însuși. Romanii i-au numit *sclavus*, pentru că le era imposibil să pronunțe pe *sl* la începutul cuvintelor, tot așa cum nu se pronunță *sl-* în unele graiuri românești actuale în care se spune *sclănină* pentru *slănină*.

Numele latinesc *sclavus* a ajuns în română *șchiau*, cu pl. *șchei*. Dar, afară de *sclavus* nu avem în mod sigur un cuvînt slav dinainte de secolul al VIII-lea. *Crai*, de exemplu, care în limbile sud-slave are formele: *kral'* (bulgară), *kralj* (sîrbă), reprezintă numele împăratului Carol cel Mare (742—814). El a fost împrumutat de slavi din germ. *Karl*, deci nu înainte de secolul al VIII-lea, și nu avea cum să intre în română decît după această dată de la o populație sud-slavă, căci în răsărit și în nord el sună *korol'* (rusă), *kral* (cehă), *krol* (poloneză). În aceeași situație a fost și alt împrumut slav din germană tratat la fel ca numele propriu *Karl*. Este vorba de germ. *Walh* — nume de popor, devenit în bulgară *vlah*, în sîrbă *vlah*, în cehă *vlach*, dar *wlóch* în poloneză și *voloh* în rusă.

Utilă pentru determinarea unor schimbări fonetice în română înainte de a se împrumuta cuvinte slave este soarta lui *-l-* (neînmuiat) între două vocale, care, în toate cuvintele latinești, a devenit *-r-*: *pilus>păr*, *palus>par*, *melem > miere*, *pulicem> purice* etc., dar nici un cuvînt slav nu a intrat în seria de transformări ale lui *-l-* în *-r-*. Deci sau *-l-* slav din cuvinte ca *milă*, *silă*, *pilă*, *poală* etc. nu se pronunța ca *-l-* latinesc, sau trecuse etapa de schimbare a lui *-l-* în *-r-*. Mai probabilă este prima ipoteză.

La concluzii asemănătoare duc și alte analize ale împrumuturilor slave. Este evident bunăoară că în momentul în care s-au împrumutat cuvinte ca *bici*, *belciug*, sau *cireadă*, daco-româna avea sunetul din *ce*, *ci* generalizat, iar cînd a împrumutat pe *claie*, *cleşte* și *clopot* ea încheiase procesul de trecere al lui *cl* latinesc inițial în *ch(e)*, *ch(i)*, și *clavem* devenise *cheie*, *clarum* devenise *chiar* ș.a.m.d., căci altfel ar fi schimbat și pe *cl* din slavă în *ch(i)*, *ch(e)*.

Prin urmare, știm în multe cazuri ce se întîmplase înainte de secolul al VIII-lea și al IX-lea, dar cu mare aproximație.

Unele precizări le aduce însă întrebuinţarea prepoziţiei latineşti *ad* cu înţeles de genitiv, nu de dativ — cum s-ar fi cuvenit după semnificaţia ei generală. Ne referim la formule ca *legem ad filios Ishrael* „lege a fiilor lui Israel", *terra ad illo homine* „pămînt al acelui om". Într-o etapă bine reprezentată în secolul al IV-lea prin *Vulgata*, *ad* se foloseşte frecvent cu pronumele spre a exprima dativul: *dixit ad illum, dixit ad illos* şi mai rar cu substantivul. În a doua etapă, substantivul intră mult mai des în asemenea construcţii. Pe de altă parte, în jurul secolului al VII-lea, pronumele *illorum* (în română, *lor*), deşi are formă caracterizată de genitiv, capătă şi înţeles de dativ. Între secolele IV—VII s-au confundat aşadar o serie de genitive şi dative, iar cum substantivele din română nu au forme distincte pentru cele două cazuri, unificarea lor trebuie să se fi petrecut cel mai tîrziu în secolul al VIII-lea.

Este însă aproape imposibil să schiţăm o istorie a timpurilor compuse ale verbului. Perfectul compus *(habeo cantatum)* a existat în mod cert, poate şi viitorul cu *vrea (voi face)*, pentru că acesta era sensul evoluţiei generale. Perfectul compus cu *habeo* s-a dezvoltat şi în celelalte limbi romanice, şi perifraze ca *factum habeo* sau *satis habeo deliberatum*, ultimul la Cicero, *res cognitas habeo* sînt cunoscute şi din forma cultă a limbii latine.

Informaţiile despre viitor sînt mai sărace, dar nu lipsesc cu totul.

A DOUA ROMANIZARE

După datele istoriei, unele triburi slave din ramura sudică s-au oprit în Dacia încă din secolul al VI-lea, întîi în Dobrogea şi Muntenia, apoi în secolul următor în alte regiuni ale ţării. De aceea Simokattes numea sudul Daciei *sclavinie* — cum se spunea atunci şi porţiunilor din Imperiul bizantin ocupate de slavi.

În cursul secolelor VI—VII, slavii invadează în mai multe rînduri şi Peninsula Balcanică. Triburile de sîrbi şi de croaţi se aşază în nord-vest, iar cele bulgaro-slave în est. Ciocniri, lupte violente, distrugeri şi pierderi de vieţi omeneşti se succed în serie. Referindu-se la Illyricum şi cele două Mœsii, Procopius afirmă că „mai bine de 200 000 de romani au fost masacraţi sau luaţi în robie la fiecare invazie, încît

— pretinde el — aceste provincii semănau cu deşerturile Sciţiei".

Chiar dacă cifra ar fi exagerată, tot dă o imagine a pierderilor suferite de populaţia băştinaşă şi explică slavizarea atît de rapidă a unor regiuni de intensă cultură romană. Adăugînd progresul lent făcut anterior de limba greacă în dauna latinei, înţelegem că romanitatea balcanică este în declin. „Toată ţara — spune Constantin Porfirogenetul — a fost slavizată şi a devenit barbară".

În Dacia, situaţia era însă alta. Aici nu existau nici motive, nici forţe militare de declanşare a unor conflicte de asemenea proporţii, nu exista nici tentaţia de a prăda oraşe bogate cum erau Constantinopolul şi Thesalonicul sau conace de mari latifundiari, al căror număr crescuse în Bizanţ şi înainte, dar şi în perioada invaziilor. Contactul dintre triburile slave şi populaţia romanizată din Dacia are alt caracter. Nu aici se întemeiază primul stat slav, ci în sud. Principala cauză a fost însuşi modul de organizare a acelor triburi slave care sînt conduse în secolul al VII-lea de o seminţie turcică, de bulgarii porniţi spre Imperiul bizantin din regiunile Mării de Azov, unde înfiinţează încă din 585 un stat. Cel nou, cel din 679, din Peninsula Balcanică, are la bază o uniune de triburi turcice şi slave necunoscută ca atare în Dacia, şi în oarecare măsură nici în Peninsulă, unde alţi slavi trăiesc în mici *sclavinii* pe triburi ca baiuniţi, berziţi, dregovici, ezeriţi, milingi, saguditi, smoleni ş.a.

Fenomenul pe care l-am numit mai sus *a doua romanizare* reprezintă trecerea treptată şi deosebit de complexă a triburilor slave din Dacia la utilizarea limbii române, unde — cum a arătat încă din 1940 Al. Rosetti în volumul al III-lea din *Istoria limbii române* —, „slavii au învăţat româneşte". Înainte de a expune argumentele autorului, să privim chestiunea sub aspectul ei general. Dacă în secolul al VI-lea şi al VII-lea se aflau în Dacia numeroşi slavi, atunci sau Dacia trebuia să se slavizeze ca majoritatea regiunilor din jumătatea de nord a Peninsulei Balcanice, sau să fie romanizată a doua oară de băştinaşi, căci din nordul sau nord-vestul Peninsulei Balcanice, nu mai avea cum să vină altă romanizare. Dacă Dacia ar fi fost slavizată, slavizată ar fi rămas pînă astăzi. Prin urmare, din punct de vedere logic şi istoric numai soluţia unei a doua romanizări dinlăuntru este verosimilă.

Procesul nu seamănă decît prin consecințe cu prima romanizare, fiindcă datele sînt acum cu totul altele. Acum nu se lovesc două armate, cea romană și cea dacă, și nu vin în conflict două state cu obiective politice diferite. Acum se întîlnesc două populații: una, cea romanică, demult ieșită din etapa de viață tribală, stabilă prin cultivarea pămîntului, creștină, deci cu ascendent moral asupra noilor veniți și cu prestigiul vechii culturi romane; cealaltă, cea slavă, avînd de partea ei îndîrjirea de a-și găsi loc să-și așeze triburile.

După secolul al IX-lea, după ce slavo-bulgarii adoptă creștinismul și, mai ales, după ce își organizează biserica potrivit cu modelul bizantin, prestigiul și posibilitatea de a influența pe autohtonii din Dacia cresc în mod simțitor, dar între timp romanizarea cîștigase teren.

Deprinderea slavilor din Dacia de a vorbi românește a fost demonstrată de Al. Rosetti nu prin vocabular, ci prin fonetică.

Pornind de la sugestiile autorului, ilustrăm acest fenomen printr-un singur exemplu. Consoana *j* nu exista în latină. Litera *j* din unele texte latinești tipărite în zilele noastre se pronunța ca un fel de *i*, cum îl și scriu edițiile științifice. Sunetul a apărut în limba română prin cuvinte slave ca *jale, jelui*. El a fost extins apoi și în cuvinte de origine latină ca *gioc, giuca, gioi, giug* „jug" ș.a., care se pronunțau cu *g(i)*. Pînă într-o vreme nu se spunea decît *giune, giudeț, giură* etc. Deoarece sunetele ca atare nu se împrumută, iar cînd un cuvînt conține un sunet neobișnuit, acesta se adaptează, pătrunderea lui *j* în limba română nu putea să se facă decît prin cei care aveau pe *j* în limba lor și-l pronunțau în loc de *ge, gi* latinești, cum se întîmplă și astăzi cînd vorbitorii unor limbi slave întîlnesc pe *ge, gi* în cuvinte românești, de exemplu, *Carajiale* pentru *Caragiale*.

La fel se va fi introdus și consoana *h*, căci romanii nu pronunțau pe *h*, deși îl scriau. Pe lîngă aceste exemple se mai poate discuta și cazul cuvintelor slave care conțineau vocala nazală *o*, transcrisă de slaviști *ǫ* și rostită ca o vocală nazală la sfîrșitul căreia se auzea și *n*, de exemplu în slav. *lǫca* „luncă". Ea s-a transformat prin secolul al XI-lea într-o vocală fără nazalitate și a devenit *ă* simplu în bulgară, iar în sîrbo-croată *u* simplu. Pentru „luncă", bulgara de după secolul al XI-lea are *lăka*, iar sîrbo-croata *luka*. Prin *n*-ul lui, *luncă* dovedește că este anterior în română secolului

al XI-lea. O. Densusianu, A. Philippide și Al. Rosetti consideră că vocala slavă în discuție s-a transformat în românește în *u* încă din epoca în care și *on* din cuvinte de origine latină devenea *un*, ca în *lung* din *longus*. Ar trebui deci să știm pînă la ce dată *on* din cuvintele de origine latină trecea la *un*. Modificarea începe prin secolul al II-lea, dar este încă activă în secolul al VI-lea și, fără îndoială, chiar după acest secol. Se putea prin urmare foarte bine ca *lǫka* din slavă să devină în românește *luncă*, atît în secolul al VIII-lea, cît și mai tîrziu, dar și cîndva după secolul al VI-lea. Deocamdată dificultățile acestea de datare nu au fost învinse.

S-a crezut, în sfîrșit, că de vreme ce cuvinte de origine slavă ca *rană* sau *hrană* au păstrat pe *a* dinaintea lui *n*, ele au intrat în limba română după ce *a* urmat de *n* din cuvintele latinești trecuse la sunetul din care a rezultat *î*, ca *lînă* (lat. *lana*). Data transformării lui *a* + *n* în *î* + *n* sau într-un sunet asemănător lui *î* nu a fost stabilită. Știm însă că atunci cînd *a* din cuvintele latinești era urmat de *nn*, rămînea *a*, ca în *annum*, devenit *an*. Se prea poate însă ca *n* din cuvinte de origine slavă *(rană, hrană)* să fi fost pronunțat ca *n* din *annum*.

Fapte ca cele înșirate mai sus, folosite aici numai ca ilustrări, sînt multe. Ele arată că a existat o perioadă de bilingvism cînd slavii utilizau româna ca limbă-țintă, cum spunem astăzi, fără a exclude cu totul și posibilitatea inversă.

După introducerea în Țările Românești, în secolul al XII-lea sau la începutul celui de al XIII-lea, a alfabetului chirilic, se deschide o fază de dezvoltare care nu mai privește originile limbii române, ci româna veche. Singurul fapt demn de menționat aici este că din redactarea documentelor de diverse categorii în slavonă răzbat adesea cuvinte, forme și chiar construcții românești, pentru că slavona — care intrase din secolul al IX-lea în categoria limbilor „creștine" (alături de latină, greacă și ebraică) — era scrisă la noi de dieci români. Vrînd-nevrînd, ei introduceau cuvinte, forme și construcții specifice limbii române, desigur și sub influența celor care le dictau un document, adesea chiar în românește.

* * *

Dar pe lîngă slavi, în Dacia s-au oprit mai tîrziu pecenegii și cumanii. Ei au lăsat slabe urme în limba română, tocmai pentru că adoptarea limbii române de locuitorii

Daciei, ca rezultat al celei de a doua romanizări, efectuată dinăuntru, era foarte avansată. Asimilarea lingvistică a cumanilor și pecenegilor nu este decît o consecință firească a acestui proces.

ȚARĂ, RUMÎN, RUMÎNIE

Urmaș direct al lat. *terra* cuvîntul *țară* are foarte devreme înțeles de „pămînt, teritoriu, ținut stăpînit de o comunitate de oameni".

Așa apare el și în *Țara Moldovei*, *Țara Rumânească*. În *Țara de Jos* și *Țara de Sus*, denumiri administrative din Moldova secolului al XVI-lea, el are aceeași accepție, specificată prin *de Jos* și *de Sus*, spre a se arăta că este vorba de diviziuni administrative ale teritoriului.

Pămîntul, locul, teritoriul sau ținutul stăpînit de o comunitate umană constituie pentru ea patria, al cărui nume popular, în românește, este *țară*. De aceea, *țara mea, a ta, a noastră, a lui Ion* etc. înseamnă pentru vorbitorii limbii române „patria mea, a ta, a noastră, a lui Ion" etc., cu toate că punctul de plecare este *terra*, adică în latinește „pămînt, țărînă". Fiind a întregii comunități, *țara* nu semnifică niciodată în limba română proprietatea delimitată în vreun fel a pămîntului. Pentru aceasta se spune în limba veche *(un) pămînt* al lui cutare sau *(două, trei* etc.*) pămînturi* ale lui cutare, iar dacă sînt moștenite li se zice fie *de moșie*, fie, simplu, *moșie*.

În limbile romanice apusene, *terra* s-a despărțit de termenul care urma să ajungă la înțelesul de „loc, regiune, ținut de baștină al unei comunități umane". Acesta era *pagus* „sat" în latinește, devenit *paese* în italiană, *pais* în spaniolă și portugheză, *pays* în franceză.

Numele de *țară* se dădea în trecut și se mai dă și astăzi unor platouri înconjurate de munți ca *Țara Almașului, Țara Bîrsei, a Hațegului, a Loviștei, a Moților, a Maramureșului, a Oașului, a Vrancei* etc. Cum în graiurile din Munții Apuseni, graiuri cu vădit caracter arhaic, locului șes cu semănături i se spune *țară*, avem motive să presupunem că toate „țările" enumerate mai sus au fost în trecutul îndepărtat al istoriei românilor din care nu avem știri scrise, regiuni, ținuturi sau teritorii unde comunități de vorbitori ai limbii române se îndeletniceau cu agricultura. Un argu-

ment în plus îl oferă tot limba în construcţiile care conţin formula *la ţară: stă la ţară, viaţa la ţară, munca la ţară* etc. Ele cuprind semnificaţia particulară de „rural, legat de agricultură" a lui *ţară*.

Rezultă că *Ţara Almaşului, Ţara Bîrsei* etc. sînt patria unor populaţii care cultivă pămîntul. Acest sens poate fi pus în legătură şi cu întrebuinţarea termenului slavon *zemlia*, căci, în evul mediu, în partea de răsărit a Europei, *terra, zemlia* şi *ţară* exprimau ideea de teritorii organizate şi, implicit, de comunităţi umane care le ocupă, le stăpînesc şi le cultivă. Indiferent care din aceste cuvinte a influenţat pe celelalte, întrebuinţarea lor în accepţia arătată duce la concluzia că şi atunci cînd se spune *terra Blaccorum*, aceasta înseamnă „ţinutul, regiunea, statul" aflat în stăpînirea vlahilor *(Blaccorum)*.

Asocierea lui cu nume proprii ca *Litovoi, Bogdan* etc. pune problema relaţiei dintre conducătorul ţării şi comunitate. De la o anumită dată înainte, el este acceptat ca stăpînul v i r t u a l al tuturor pămînturilor comunităţii. Nu este deloc simplu să stabilim numai cu ajutorul înţelesului cuvintelor cînd s-a întîmplat acest lucru, pentru că organizarea după model bizantin a statelor feudale româneşti nu pare mai veche de secolul al XIII-lea.

Ceea ce s-a întîmplat înainte de secolul al XIII-lea trebuie reconstituit atent, printr-o operaţie din care nu poate lipsi însă faptul că *domnul*, stăpîn virtual al întregii ţări, este în acelaşi timp proprietar al unor pămînturi cu titlu personal. De asemenea, nu poate fi lăsat de o parte nici faptul că el este înconjurat de boieri, dintre care unii sînt p r o p r i e t a r i de pămînt şi f u c ţ i o n a r i ai statului, iar alţii numai proprietari de pămînt, trăind *la ţară, boierii de ţară*.

Cei dintîi se instalează pe timpul slujbei în *cetatea* de scaun, ceilalţi stau la proprietăţile lor, *moşii* de obicei. Domnul recurge la ei mai rar, în momente foarte importante, cînd este „uns", cînd are nevoie de oaste mai numeroasă etc.

Adunaţi să-şi dea avizul şi obolul, ei formează adunarea ţării sau, mai simplu, *ţara*. Sprijin de ultimă instanţă al domnului, ei au dreptul şi datoria de a strînge, a organiza sub steagul lor şi a pune la dispoziţia şefului statului *oaste de ţară*, cîteodată numită *ţara*. Pornind de la un număr de fapte incontestabile din punct de vedere istoric şi apropiindu-le de înţelesul cuvintelor în discuţie se pot face cîteva

supoziții privind organizarea social-economică a „țării". Ca fapte istorice incontestabile avem existența în Transilvania secolului al IX-lea a unor formațiuni statale în conflict armat cu maghiarii. Ele erau fără îndoială mai vechi de acest secol, căci li se spune ca ceva de la sine înțeles *terra*, „țară". *Domnul* este *dominus*, „stăpîn". Chiar dacă șeful țării își mai zice și *cneaz*, *voievod*, *gospodar* și, uneori, *despot*, toate aceste nume conțin semnificația de „stăpîn". Cum cuvîntul *domn* nu a pierdut această semnificație decît tîrziu, în secolul al XIX-lea, în limba veche fiind și epitetul curent pentru *Dumnezeu*, avem dreptul să presupunem că prin *domn* va fi fost recunoscut de la început șeful comunității în vorbirea curentă a celor care constituiau *țara*.

Domnul, care poate să fie moștean, adică moștenitor al unor mari latifundii, este și moștean al țării, dar nu în mod necesar din tată în fiu, ci și prin înrudiri colaterale. El trebuie să aibă numai „os de domn". Cît privește calitatea lui de *moștean*, cuvînt relativ recent, ea trebuie pusă în legătură cu *moșie*, care, la rîndul ei, derivă din *moș*, cuvînt de origine traco-dacă. *Moș* însemna nu numai „străbun", ci desemna și partea de pămînt care revenea urmașilor direcți sau indirecți. Împreună cu *țară*, *moș* și *moșie* demonstrează continuitatea de stăpînire a pămîntului.

Asemenea reglementări, cunoscute din perioada de după secolul al XIII-lea, conțin elemente cu ajutorul cărora s-ar putea încerca schițarea relațiilor inițiale dintre membrii comunității unei *țări*. Dreptul domnului de a fi posesor virtual al întregului teritoriu, drept exercitat după secolul al XIII-lea prin confiscarea proprietăților dușmanilor săi fugiți, s-ar putea să fie rămășița unei stări de lucruri reale, adică stăpînirii efective a unei mari părți din teritoriu, căci este puțin probabil ca el să fi fost făcut proprietar printr-o decizie a comunității.

În același timp însă, restricțiile impuse actelor sale față de ceilalți proprietari, a căror posesiune de pămînt nu este pusă în cauză decît cînd ei părăsesc țara cu intenții dușmănoase față de domnie, cînd uneltesc împotriva domnului etc., ca și restricțiile privind continuarea domniei demonstrează că el era și alesul unui grup din comunitatea care își asuma obligația să-l asiste la nevoie cu oaste de *țară*.

Există și micii proprietari de pămînt organizați adesea în obști ca parteneri colectivi ai grupului care susțin sau nu pe domn.

Aceasta pare să fi fost situația în jurul anilor 800—900.

Problema centrală a determinării tipului de organizare a *țărilor* în discuție este însă aceea a *rumînului*. *Rumîn* înseamnă în limba veche atît „persoană care vorbește românește și face parte din comunitatea respectivă, cît și „iobag". Înțelesul din urmă este însă ulterior. Într-adevăr, în secolul al IV-lea, Nicetas din Remesiana, scriitor latin din Mœsia Superior, vorbind despre creștinarea prin botez atît a celor bogați cît și a celor săraci, spune și: *tam romano quam servo*, „atît a romanului cît și a șerbului", subliniind înțelesul de „cetățean roman liber" al lui *romanus*, în opoziție cu *servus*. Cînd voievodatului de sud din vechea Dacie i se dă numele de *Țara Rumânească*, adjectivul de la *romanus* are valoarea care rezultă din *tam romano quam servo* de mai înainte.

După cum se știe, *rumînul* ca iobag se vinde pe sine, nu ca persoană fizică, ci ca forță de muncă angajată să lucreze pe o moșie anumită. Prin tradiție, el se vinde și cu urmașii, dar numai în linie bărbătească. Nici soția, nici fetele lui nu intră în inventarul moșiei și nu pot fi vîndute odată cu ea — cum se întîmplă cu rumînul. Văduva lui este liberă de orice obligație față de proprietatea agricolă a moșierului și poate s-o părăsească fie printr-o nouă căsătorie, fie altfel, iar fiicele lui au același drept.

Elementele care fixează drepturile și obligațiile proprietarului de pămînt și ale rumînului sînt mai numeroase și mai complicate, și nu este exclus ca cercetarea dreptului feudal românesc să aducă date noi, dar deocamdată, pe baza informațiilor existente, observăm că trecerea în *rumînie* se face exclusiv prin constrîngeri și abuzuri e c o n o m i c e. Ea nu decurge din supunerea prin forța armelor, nu este rezultatul unei înfrîngeri în luptă etc. Numai *robii* provin din asemenea situații.

Acest fapt exclude posibilitatea ca *rumînul* și *rumînia* să se fi născut ca urmare a victoriei armate a unei alte etnii asupra românilor sau a unei stăpîniri străine. Ele arată din altă perspectivă că raporturile dintre triburile slave și populația românească din Dacia nu au fost nici pe departe de același tip cu cele din nordul Peninsulei Balcanice și întăresc

ipoteza că *țările* pomenite au fost de fapt state feudale românești, cu triburi slave încorporate în procesul îndelungat al romanizării lor. Contribuția slavilor la fixarea formelor feudale de viață a venit tîrziu și din afară, din sudul Dunării, pe calea influențelor dintre clasele conducătoare și, inevitabil, a bisericii. Termenii care privesc aceste realități fac parte dintr-un strat lingvistic savant în cea mai mare parte și nu interesează aici.

ÎNCHEIERE

Propunîndu-ne să înfățișăm aici pe scurt și cît mai simplu modul în care s-au petrecut după părerea noastră primele mari transformări ale latinei în română, nu puteam intra în multiplele și complicatele amănunte lingvistice.

Ne-a interesat mai mult cadrul, ansamblul condițiilor care explică evoluția în care se încorporează ca ceva de la sine înțeles etapa de bilingvism daco-roman, după ce, în prealabil, în dreapta Dunării se produseseră un bilingvism traco-roman și unul iliro-roman. Abia dacă mai este nevoie să le subliniem din nou marea lor însemnătate, știind cît de strîns legate sînt de mersul general al romanizării.

Româna s-a dezvoltat pînă în secolul al VI-lea, al VII-lea, într-un larg spațiu geografic, întins pe ambele maluri ale Dunării, din Dacia pînă în nordul Greciei. Mai tîrziu, datorită organizării social-politice a dacoromânilor și restructurărilor demografice și lingvistice din dreapta Dunării, importanța limbii române vorbite în Dacia a crescut, pe cînd importanța ramurii de sud a scăzut, căci ea nu mai avea condiții favorabile de dezvoltare.

Capacitatea de asimilare a limbii române, care rezultă din faptele prezentate în partea referitoare la ceea ce am numit *a doua romanizare*, este ilustrată de adoptarea treptată a limbii române de populațiile migratoare așezate în Dacia în secolul al VI-lea și după acest secol.

Avem deci suficiente argumente să susținem în concordanță cu evenimentele istorice că individualitatea limbii noastre s-a conturat devreme, căci, altminteri, ea nu s-ar fi păstrat pînă astăzi ca o atît de evidentă dovadă a tenacității lingvistice neolatine în estul Europei.

BIBLIOGRAFIE

1. Academia Republicii Socialiste România: *Istoria limbii române*, vol. II, București, 1969.
2. A. AVRAM, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, București, 1964 [extras din „Studii și cercetări lingvistice", XV, 1964, 1–5].
3. É. BOURCIEZ, *Éléments de linguistique romane*, ed. a IV-a revăzută de autor și îngrijită de Jean Bourciez, Paris, 1946.
4. J. CALMETTE, *Le monde féodal*, Paris, 1946.
5. O. DENSUSIANU, *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901.
6. CH. DIEHL, *Les grands problèmes de l'histoire byzantine*, Paris, 1943.
7. I. DURIDANOV, *Ezikăt na trakite*, Sofia, 1976.
8. VL. GHEORGHIEV, *Trakiiskiat ezik*, Sofia, 1957.
9. C. C. GIURESCU, *Studii de istorie socială. Vechimea rumuniei în Țara Românească*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, 1943.
10. C. C. GIURESCU, DINU C. GIURESCU, *Istoria românilor*, vol. I, București, 1975.
11. AL. GRAUR, *Tendințele actuale ale limbii române*, București, 1968.
12. R. GROUSSET et E. G. LEONARD (sous la direction de ...), *Histoire universelle*, I, *Des origines à l'Islam*, Encyclopédie de la Pléiade, Paris, 1956.
13. MARIA ILIESCU și LILIANA MACARIE: *Limba latină*, crestomație de texte, publicată în *Crestomație romanică*, întocmită sub conducerea acad. Iorgu Iordan, vol. I, București, 1962.
14. H. LAUSBERG, *Romanische Sprachwissenschaft*, I–II, Berlin, 1956.
15. M. MACREA, *De la Burebista la Dacia postromană. Repere pentru o permanență istorică*. Studiu introductiv, ediție îngrijită, note, comentarii și indice de M. Bărbulescu, Cluj-Napoca, 1978.
16. A. MEILLET, *Le slave commun*, ed. a II-a revăzută și adăugită cu concursul lui A. Vaillant, Paris, 1934.
17. A. MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1938.
18. H. MIHĂESCU, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București-Paris, 1978 [ediție în românește, 1960].
19. G. MIHĂILĂ, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960.
20. AL. NICULESCU, *Individualitatea limbii române*, București, vol. I, 1965; vol. II, 1978.
21. * * * *Istoria poporului român*, sub redacția acad. Andrei Oțetea, București, 1970.

22. V. PÂRVAN, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923.
23. V. PÂRVAN, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*, ediția a IV-a revăzută și adnotată, traducere după manuscrisul original francez inedit, de Radu Vulpe, București, 1967.
24. A. PHILIPPIDE, *Originea românilor*, I, *Ce spun izvoarele istorice*, Iași, 1923.
25. S. PUȘCARIU, *Limba română*, I, București, 1940.
26. AL. ROSETTI, *Istoria limbii române*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, 1978.
27. I. I. RUSSU, *Limba traco-dacilor*, ed. a II-a revăzută și adăugită, București, 1967.
28. I. I. RUSSU, *Elemente autohtone în limba română*, București, 1970.
29. I. I. RUSSU, *Dacia și Panonia Inferior*, București, 1973.
30. M. SALA, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, București, 1970.
31. V. ȘIȘMAREV, *Kniga dlea čtenia po istorii franțuskovo iazîka*, Moscova—Leningrad, 1955.
32. C. TAGLIAVINI, *Originile limbilor neolatine, Introducere în filologia romanică*. (Note și comentarii de Al. Niculescu), București, 1977.
33. E. VASILIU, *Fonologia istorică a graiurilor daco-române*, București, 1968.

Redactor: RODICA CHIRIACESCU
Tehnoredactor: OLIMPIU POPA

Coli de tipar: 4,25. Bun de tipar: 22. 11. 1980

Tiparul executat sub comanda
nr. 1056 la
Întreprinderea poligrafică
„13 Decembrie 1918",
str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97
Bucureşti,
Republica Socialistă România

Lei 2,50